

Regio-Rijk agenda ruimte

Verdiepingsdocument op het Ruimtelijk Arrangement Zeeland 2025

DOCUMENT 2 VAN 2

Ministerie van Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening

Inhoudsopgave

Uitwerking per afspraak	5
Fiche Basisafspraken	5
Fiche Behoud en versterking Zeeuwse identiteit	10
Fiche Leefbare steden en regio's	12
Fiche Energie en (circulaire) economie	19
Fiche Landelijk gebied	22
 Overzicht deelnemers per afspraak	 28
Fiche Basisafspraken	28
Fiche Behoud en versterking van de Zeeuwse identiteit	28
Fiche Leefbare steden en regio's	28
Fiche Energie en (circulaire) economie	28
Fiche Landelijk gebied	29
 Bijlage A: Het Zeeuws waardenkader	 31
 Bijlage B: Notitie productbeeld en proces Ruimtelijk Arrangement, Definitief	 37
 Bijlage C: Andere trajecten en beleidsstukken	 51
Landelijk gebied	52
Leefbare steden en regio's	54
Energie en circulaire economie	55

Fiche Basisafspraken

1. Rijk en regio zorgen ervoor dat nieuwe ruimteclaims bijdragen aan meerdere doelen om structurele veranderingen te realiseren (ook wel: De Zeeuwse werkwijze).

1a. In de visiefase: Rijk en regio benutten ontwerpnd onderzoek vroeg in het proces bij gebiedsgerichte processen voor de inpassing van nationale opgaven. Hierbij gebruiken we gebiedsbiografieën (waar cultureel erfgoed in verweven zit) als basis en worden andere ruimtevragen, inclusief recreatie en toerisme, standaard in het proces meegenomen **(zoals bijvoorbeeld bij de energie- en grondstoffentransitie)**.

1a-1. Rijk en regio laten in samenwerking gebiedsbiografieën opstellen voor (deel)gebieden in Zeeland of een overkoepelende gebiedsbiografie voor heel Zeeland.

1b. In de planvormingsfase: Rijk en regio richten het planvormende proces zo in dat onder andere landschap, erfgoed, omgevingskwaliteit en energie in een vroeg stadium betrokken worden bij de uitwerking van de opgave, en er wederzijdse versterking plaatsvindt tussen de opgave en bestaande kwaliteiten.

Aanleiding en context

Wij maken deze afspraken omdat de ruimteclaims die op Zeeland afkomen grote impact hebben, niet allemaal overal passen, en verschillende tempo's hebben. Daarom maken Rijk en regio afspraken over hoe (nieuwe) ruimteclaims gecoördineerd worden en aan meerdere doelen bijdragen. Om te zorgen voor weloverwogen ruimtelijke ontwikkeling, zijn immers gerichte keuzes en regie noodzakelijk. De onderlinge samenhang, impact en effecten van verschillende ruimtelijke opgaven zijn nog niet altijd duidelijk. Daarom spreken we af om in samenhang ruimtelijke opgaven en keuzes af te wegen. We zetten daarbij in op meervoudig ruimtegebruik en het meekoppelen van kansen, zodat we de ruimtedruk verlichten. Bijvoorbeeld via integrale gebiedsinrichtingen of tijdelijke ontwikkelingen die structureel bijdragen aan een opgave. Wij borgen

dat ruimtelijke opgaven integraal en in samenhang tot andere ontwikkelingen worden afgewogen door ontwerpnd onderzoek als standaard (samen)werkwijze bij (de visievormende fase van) ruimtelijke ontwikkelingen te hanteren. Daarmee brengen wij verschillende opgaven en belagen in beeld, werken deze bijvoorbeeld uit in scenario's en krijgen daarmee inzicht in hoe en waar ruimtelijke ingrepen meerdere doelen kunnen dienen. Ontwerpnd onderzoek is een methode om met verschillende partijen gelijkwaardig aan tafel te zitten en gezamenlijk te onderzoeken welke ruimtelijke keuzes prioriteit krijgen en andere opgaven raken. Op basis daarvan maken we integrale afwegingen en keuzes, en werken we op een zorgvuldige en toekomstgerichte manier aan de toekomst van Zeeland, kortom: **de Zeeuwse werkwijze**.

De Zeeuwse werkwijze geeft bijzondere aandacht aan de Zeeuwse identiteit en het erfgoed. Door de nationale opgaven die op de provincie afkomen, dreigen deze te worden versnipperd. Een integraal overzicht van de impact van deze opgaven op erfgoed in Zeeland ontbreekt. Een gebiedsbiografie (ook wel landschapsbiografie) levert inhoudelijke input voor het ontwerpnd onderzoek, doordat het als 'kaartlaag' met informatie over het cultureel erfgoed, het landschap en erfgoed wordt meegenomen. Daarmee wordt de aandacht voor de Zeeuwse ruimtelijke identiteit en kwaliteiten geborgd. Bij scenario ontwikkeling als onderdeel van ontwerpnd onderzoek, wordt de impact (versterking, verarming) van de Zeeuwse identiteit en erfgoed in beeld gebracht). Door de inzet van gebiedsbiografieën in het ontwerpnd onderzoek, wordt de aandacht voor de Zeeuwse ruimtelijke identiteit geborgd in de uitkomsten van het onderzoek, en in de integrale afwegingen die we op basis daarvan samen maken. In Zeeland vraagt het ruimtegebruik door recreatie en toerisme om integraal meegenomen te worden in het ontwerpnd onderzoek.

Het ruimtegebruik raakt andere ruimtevragen in het bijzonder omdat er vaak sprake is van meervoudig ruimtegebruik, zoals bij dagrecreatie. Omdat het ruimtegebruik niet overal vanzelfsprekend is nemen we recreatie en toerisme standaard als ruimtegebruik in de werkwijze op.

Eerste actie

De eerste actie is om kaders op te stellen voor het inzetten van ontwerpend onderzoek, inclusief het bijbehorende gebruik van gebiedsbiografieën ([afspraken 1a en 1a-1](#)). Deze kaders bepalen de schaalgrootte van opgaven (en concrete projecten) waarbij **de Zeeuwse werkwijze** wenselijk en nodig is. Hiermee wordt overmatig gebruik en inefficiënte besteding van tijd en budget voorkomen. Onderdeel van deze kaders voor de inzet van ontwerpend onderzoek is het in kaart brengen van de effecten van nationale opgaven op erfgoed in Zeeland.

Uitvoering afspraak

Bij (nieuwe) ruimteclaims voor Zeeland zetten wij op structurele wijze ontwerpend onderzoek in, waar gebiedsbiografieën onderdeel van uitmaken, bij gebiedsgerichte processen. Het is essentieel dat alle betrokken partijen begrijpen dat deze instrumenten geen optie zijn, maar een vast onderdeel van het vooronderzoek bij ruimtelijke projecten. Voor succesvol ontwerpend onderzoek is een gezamenlijk beeld van het proces en duidelijke randvoorwaarden van provincie en gemeenten nodig. Het toekomstperspectief voor 'Zeeland 2050' kan hieraan bijdragen.

De afspraak is voltooid wanneer ontwerpend onderzoek en gebiedsbiografieën structureel en effectief worden gebruikt in gebiedsprocessen, waarbij de historische, landschappelijke en cultuurhistorische waarden volledig worden meegenomen in de ruimtelijke ordening. Daarvoor creëren we een totaalbeeld door

informatiestromen te bundelen, inzicht in de meerjarenplanning van het Rijk te krijgen en ruimtelijke prioriteiten af te stemmen. Een eigenaar coördineert het proces binnen een sterk netwerk. Naast erfgoed blijft ook het cultuurhistorisch landschap centraal staan. (zie [afpraak 6](#)) Structurele samenwerking tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), OCW en de regio is nodig, zowel voor de monitoring als de communicatie van bevindingen. Het Interbestuurlijk Toezicht (IBT) speelt hierin een sleutelrol door monitoring en terugkoppeling naar Rijk en regio te faciliteren, zodat erfgoedwaarden richting kunnen blijven geven.

De toekomstgerichte uitvoering van de afspraak vereist het doorzetten van de structurele samenwerking. Zo worden ruimtelijke identiteit, landschap, erfgoed en omgevingskwaliteit ook bij de planvormingsfase van gebiedsontwikkelingen meegenomen.

Fiche Basisafspraken

2. Rijk en regio streven er gezamenlijk naar om bij de inzet van beschikbare middelen optimale effectiviteit en doelmatigheid te behalen.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafpraak** omdat de samenhang tussen ruimtelijke opgaven bij de grote ruimteclaims op Zeeland, ook vraagt om een optimale effectieve en doelmatige inzet van beschikbare middelen. Immers ontbreekt momenteel zicht op de inzet van verschillende beschikbare middelen vanuit verschillende overheden voor gebiedsontwikkelingen in Zeeland. Daarmee wordt de meerwaarde en maximale impact van de ingezette middelen nog niet behaald. Daarom streven Rijk en regio ernaar om bij de inzet van beschikbare middelen te streven naar maximale doeltreffendheid, vanuit eensgezinde inzet en coördinatie op de beschikbare middelen voor de te bereiken ruimtelijke doelen. Door meer zicht op de besteding van beschikbare middelen, vergroten we de impact ervan. Strategisch overleg binnen het Rijk en tussen Rijk en provincie is nodig om afstemming mogelijk te maken. Zo kunnen via een integrale aanpak meerdere doelen worden bereikt en wordt de impact van middelen vergroot.

Eerste actie

De start is het gezamenlijk opstellen van een werkwijze waarin we de maximale doeltreffendheid en eensgezinde inzet van middelen gaan vormgeven. Daarbij wordt de koppeling gelegd met de beoogde ruimteclaims voor nationale opgaven in Zeeland.

Uitvoering afspraak

We maken de koppeling met het toekomstperspectief 'Zeeland 2050' en de Regionale Investeringsagenda's (RIA's) (instrument in NOVEX-gebieden) om meer zicht te krijgen op de beschikbare middelen en de kansen om dit te optimaliseren. Daarnaast benutten we het toekomstperspectief en het financieringsoverzicht voor NOVEX-gebieden dat de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) momenteel opstelt.

Fiche Basisafspraken

3. Rijk en regio stemmen voor (toekomstige) doelen in Zeeland, inzet van beschikbaar grondinstrumentarium, elkaars grondposities en deskundigheid af. Met het inzichtelijk maken van wensen en behoeftes dragen we bij aan een optimale afstemming. Dit biedt mogelijkheden om grond als instrumentarium effectiever en strategisch in te zetten en mogelijk zelfs te versterken.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafpraak** omdat voor het realiseren van nationale en provinciale doelen samenwerking op het gebied van grond, nu en in de toekomst, van groot belang is. Deze afspraak draait om het afstemmen van wensen en behoeften en het optimaal benutten van kansen op het gebied van elkaars grondpositie en kennis. Afgelopen periode hebben de betrokken partijen de samenwerking gezocht in de afstemming. Met het opnemen van deze afspraak in het Ruimtelijk Arrangement Zeeland formaliseren we de werkwijze.

Eerste actie

Doorzetten van de ontwikkelde werkwijze. Hiervoor benutten we het bestaande driehoeksoverleg en de reguliere werkoverleggen tussen BZK/RVB en de Provincie Zeeland.

Uitvoering afspraak

We doen verdere ervaring op met het afstemmen van wensen en behoeften om te komen tot het optimaal benutten van mogelijkheden voor de inzet van elkaars grondposities en kennis om doelen te bereiken.

4. Rijk en regio zorgen voor betere data-uitwisseling, zodat deze meer kan worden gebruikt voor onder andere monitoring en digital twinning. Daar waar sectoraal aanvullende afspraken worden gemaakt, zijn deze leidend.

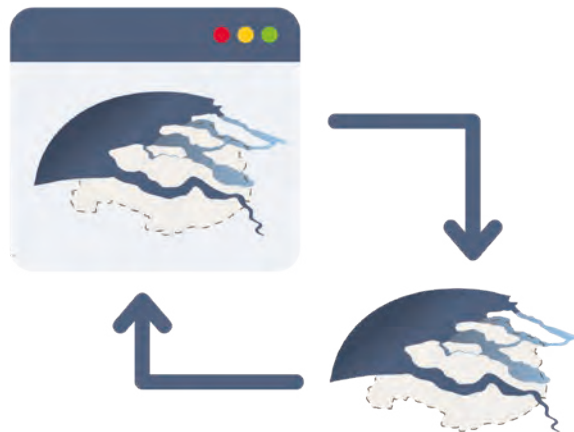
Aanleiding en context

Wij maken deze **uitvoeringsafspraken** omdat nationale en internationale overheden tegenwoordig voornamelijk digitaal werken. Dit heeft impact op de manier waarop informatie wordt opgeslagen. De fysieke leefomgeving wordt tegenwoordig ook digitaal vormgegeven. Het opbouwen van een sterke informatiepositie op basis van feitelijke gegevens (data) is daarbij cruciaal. Daarbij komt het voor dat de manier van dataopslag, de mogelijkheden om data wel of niet te delen, of de beschikbaarheid van gegevens, leiden tot vertragingen en miscommunicatie tussen verschillende overheden.

Eén van de overkoepelende doelen van programma NOVEX (waar het Ruimtelijk Arrangement als instrument onderdeel van is), is het verbeteren van de samenwerking tussen Rijk en regio op de ruimtelijke ordening. Goede, passende en snelle data-uitwisseling en een betrouwbare en gedeelde informatiebasis tussen betrokken partijen zijn daarvoor essentieel. Betere uitwisseling van data draagt ook bij aan gelijkmatige werkwijzen en duidelijkere afspraken. Hierdoor vinden we antwoorden op vragen zoals: meten we in millimeters of in meters? Hoe slaan we de fysieke leefwereld digitaal op? Hoe creëren we een digital twin? Afspraken over data dragen Dit draagt ook bij aan de mogelijkheden om de afspraken in het Ruimtelijk Arrangement te monitoren. Daarnaast draagt de uitwisseling van data bij aan een ruimere beschikbaarheid van data voor onderzoek waarover we afspraken maken in dit Arrangement.

Eerste actie

De eerste actie is om zoveel mogelijk kennis op te doen bij Rijk en regio over hoe wij in de huidige situatie omgaan met dataopslag, data delen en het vormen van digital twins. Een aantal specifieke voorbeelden hiervan zijn het Zeeuws Archief, de bestaande digitale tweelingen van de provincie Zeeland en de Footprint Atlas van het North Sea Port District. Daarnaast kunnen we leren van andere provincies die hier al verder mee zijn, zoals de provincie Noord-Brabant.

Uitvoering afspraak

Bij de uitwerking van deze afspraken sluiten we aan bij de samenwerking van de provincies in het IPO-programma Digitalisering en de interbestuurlijke meerjarenvizie Zicht op Nederland. Op die manier maken we maximaal gebruik van wat elders al ontwikkeld wordt en borgen we dat de acties onder dit programma voldoen aan provinciale, nationale en Europese afspraken en standaarden.

Bij uitvoering van deze afspraak en de uitwerking hoe de uitwisseling van data kan worden verbeterd, is belangrijk om rekening te houden met de openbaarheid en gevoeligheid van de informatie. Voor het Rijk is het belangrijk om kennis op te doen over haar specifieke (on)mogelijkheden in het delen van data, monitoring en voor het creëren van een digital twins.

Daarnaast is het bij het creëren van digital twins belangrijk om inzicht te krijgen in de gelaagdheid van het landschap. Hierbij kan ook de relatie gelegd worden met het grondbeleid.

Fiche Behoud en versterking Zeeuwse identiteit

5. De bij 1a genoemde gebiedsbiografieën worden mede ingezet om te onderzoeken welke nog niet beschermde vormen van erfgoed en objecten we van belang vinden voor de identiteit en het verhaal van Zeeland en hoe we deze kunnen behouden voor de toekomst. Daarbij onderzoeken we hoe dit erfgoed en de kennis over het erfgoed in combinatie met water en bodem benut en ingezet kan worden ten behoeve van klimaatadaptatie. Daarmee wordt het erfgoed toekomstbestendiger gemaakt ten aanzien van ruimtelijke ontwikkelingen, zoals klimaatadaptatie.

Aanleiding en context

Wij maken deze **onderzoeksafspraken** omdat erfgoed en objecten, die van belang zijn voor de identiteit en het verhaal van Zeeland, momenteel nog niet altijd goed beschermd zijn. Daardoor is ons erfgoed kwetsbaar voor toekomstige ontwikkelingen, zoals klimaatverandering. We onderzoeken daarom welke vormen van erfgoed en objecten aanvullend beschermd moeten worden en op welke manier we dit kunnen doen.

Eerste actie

De eerste actie is een regionale inventarisatie van kennis die er al is over het erfgoed van Zeeland, waarbij we voortbouwen op Zeeuwse Ankers. Ook brengen we de impact van het water- en bodemsysteem op ons erfgoed in kaart, zodat we zicht krijgen op de kansen en mogelijkheden voor maatregelen ten behoeve van klimaatadaptatie en klimaatbestendig erfgoed. Vervolgens maken we een concreet plan hoe we dit erfgoed bestendig gaan maken voor toekomstige ontwikkelingen. We maken hierbij voor een lijst die de prioritering van de te beschermen vormen van erfgoed en objecten aangeeft, omdat niet alles kan worden beschermd. Een belangrijk aandachtspunt is dat bij het prioriteren een representatieve groep meedenkt.

Uitvoering afspraak

Uit de inventarisatie met prioritering volgt een lijst van de beschermde vormen van erfgoed en objecten die van belang zijn voor de identiteit en het verhaal van Zeeland. Er ontbreekt nu ook een strategie om deze bestendig te maken voor toekomstige ontwikkelingen. Daarom is een belangrijke vervolgstap om een strategie op te stellen die handen en voeten geeft aan het bestendig maken van erfgoed en objecten. Hierbij kijken we specifiek hoe erfgoed benut en beschermd kan worden bij maatregelen voor klimaatadaptatie. Hoe dit precies vormgegeven wordt en welke tijdlijn hieraan hangt, zal later volgen. Dit is afhankelijk van de uitkomsten van de eerste stap (inventarisatie).

Fiche Behoud en versterking Zeeuwse identiteit

6. OCW en de provincie Zeeland werken samen aan heldere en wederkerige procesafspraken over een effectieve (kwaliteitsverhogende) doorwerking van erfgoedbeleid bij ruimtelijke en andere gerelateerde opgaven.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafpraak** omdat het Rijk bij ruimtelijke opgaven goed opdrachtgever is en cultureel erfgoed daarom in een vroeg stadium bij de planvorming, uitvoerings-, inrichtings- en beheervraagstukken van ruimtelijke ontwikkelingen betreft. Hiervoor worden passende instrumenten ingezet zoals de gebiedsbiografie en ontwerpend onderzoek. We kiezen daarbij vanaf de start voor een ontwikkelingsgerichte en erfgoedinclusieve benadering van de ruimtelijke opgaven, die inzet op de realisatie van transities met oog voor de bestaande kwaliteiten van gebieden en met de juiste schaal en vormgeving.

OCW en de provincie Zeeland werken daarvoor samen aan heldere en wederkerige procesafspraken over een effectieve (kwaliteitsverhogende) doorwerking van erfgoedbeleid bij ruimtelijke en andere gerelateerde opgaven.

Eerste actie

Voor een selectie van waardevolle landschappen zullen Rijk en provincie de kernkwaliteiten uitwerken. Het Rijk zal rekening houden met deze kernkwaliteiten in rijksprogramma's en projecten, met als doel het duurzame kwaliteitsperspectief van deze waardevolle landschappen te vergroten en de koppelkansen te benutten.

Het Rijk houdt wat betreft de staat van het cultureel erfgoed (inclusief cultuurlandschap) vinger aan de pols met behulp van de erfgoedmonitor, de monitor landschap, de PBL-planmonitor NOVI en de Monitor NOVI.

De provincie Zeeland werkt waar dat nog niet is gebeurd, uit wat de gebiedsspecifieke landschappelijke kwaliteiten en onderliggende waarden zijn. We leggen deze conform de Omgevingswet vast in ruimtelijk beleid en zorgen ervoor dat er bij de ruimtelijke opgaven rekening wordt gehouden met cultureel erfgoed en landschapskwaliteiten.

Specifiek voor Zeeland voor de selectie waardevolle landschappen van het Rijk:

- Bepalen we in overleg met het Rijk de begrenzing en de kernkwaliteiten;
- Borgen we dit in de provinciale Omgevingsvisie en Omgevingsverordening en
- Laten dit doorwerken in de gemeentelijke omgevingsplannen.

Uitvoering afspraak

OCW en Zeeland onderzoeken samen hoe gemeenten ondersteund kunnen worden bij de verankering van cultuurlandschappelijke waarden in omgevingsplannen en -visies. OCW zet hiervoor Erfgoed en Overheid in en heeft daarnaast handreikingen, good practices en voorbeeldregels ter beschikking.

Waar dit reeds gebeurd is, continueren we dit beleid.

Fiche Leefbare steden en regio's

7. Rijk en provincie geven gezamenlijk invulling aan de toekomstige woningbouwopgave en -ambities richting 2050, welke samengaan met andere ruimtelijke belangen.

- 7a. Rijk en provincie Zeeland zetten gezamenlijk in op de spiraal van groei, waarmee we streven naar het behoud van het voorzieningenniveau. Dit zal in relatie staan tot de processen van het grensoverschrijdende NOVEX-gebied North Sea Port District, haar Uitvoeringsagenda en de keuzes die worden gemaakt in de Nota Ruimte, zoals de ruimtelijke strategie voor onderscheidende regionale ontwikkeling.
- 7b. Rijk en provincie werken samen aan een ontwikkelstrategie met accent op verstedelijking richting 2050 om ten minste de ambitieuze lijn van de Woondeal verder door te trekken, passend bij de vele ontwikkelingen binnen en buiten het NOVEX-gebied North Sea Port District (zoals het justitieel complex, haven gerelateerde ontwikkelingen en de energietransitie). Deze groei richt zich op zowel de Zeeuwse steden (verstedelijking) als de regiokernen, en van de dorpen tot het platteland. De ontwikkelstrategie heeft als doel om de leefbaarheid en de voorzieningen in de provincie op peil te houden. Daarin wordt ook aandacht besteed aan vraagstukken op het gebied van water en bodem, bereikbaarheid, energie en klimaat, en groen en recreatie.
- 7c. Regio en Rijk spreken af gezamenlijk tot een strategische agenda te komen in het kader van 'Zeeland 2050'.
- 7d. Binnen het proces waarin Rijk en provincie gezamenlijk invulling geven aan de toekomstige woningbouwopgave en -ambities richting 2050, kunnen eveneens kansen voortkomend uit aanpalende trajecten en onderzoeken worden betrokken die bijdragen aan de toekomstbestendigheid en leefkwaliteit van de woningvoorraad. Een voorbeeld hiervan vormen de mogelijke kansen voortkomend uit de Wijkaanpak.

- 7e. Rijk en regio benadrukken het belang van Rijksbrede betrokkenheid voor het invullen van de belangrijke voorwaarden voor de realisatie van woningbouw in Zeeland. Rijk en regio spreken af daarvoor gezamenlijk invulling te blijven geven aan de realisatie van de woningbouwambities, waaronder de Woondeal en de Woontopafspraken van 11 december 2024.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafpraak** met daaronder een vijftal proces- en uitvoeringsafspraken omdat het van groot belang is voor Zeeland om de leefbaarheid en leefkwaliteit voor haar inwoners te behouden en te versterken. In de steden en de dorpen, in de kernen en het platteland. Het behouden van deze hoogwaardige leefkwaliteit en het stimuleren van gezonde groei van Zeeland, in combinatie met de nationale opgaven die voor Zeeland voorliggen, vraagt Rijksbrede betrokkenheid op de van toepassing zijnde tafels. Rijk en regio werken daarom samen aan een ontwikkelstrategie, met het accent op ontwikkeling richting 2050. Gezamenlijke invulling van de toekomstige woningbouwopgave- en ambities richting 2050 zorgt voor integrale afstemming met andere ruimtelijke opgaven zoals wonen, mobiliteit, voorzieningen en economie.

Het uitgangspunt is daarbij gezamenlijk invulling te blijven geven aan de realisatie van de reeds afgesproken woningbouwambities en acties ter bevordering van de woningbouw, zoals opgenomen in onder andere de Woondeals en de Woontopafspraken van 11 december 2024. Met erkenning van ieders eigen rol en verantwoordelijkheden, waarbij aandacht is voor de noodzakelijke randvoorwaarden behorende bij de woningbouwopgave en te blijven werken aan passende oplossingen.

Leefkwaliteit en gezonde groei bestaat daarnaast uit meer dan de woningbouwopgave, en gaat bijvoorbeeld ook over voorzieningen, cultuur en zorg. Vanuit dit brede verband spreken Rijk en Regio af om gezamenlijk tot een strategische agenda te komen onder de naam 'Zeeland 2050'.

Met deze afspraken in het Ruimtelijk Arrangement creëren we inzicht in de samenhang tussen woningbouw, het voorzieningenniveau en de bereikbaarheid van en in de provincie in de nabije en verdere toekomst. Daarbij is de bereikbaarheid van werklocaties en de economische ontwikkeling van de provincie (industrie, landbouw etc.), en de bereikbaarheid en beschikbaarheid van voorzieningen in relatie tot behoeftes van (nieuwe) bewonersdoelgroepen een belangrijk aandachtspunt. Met de afspraken wordt de leefkwaliteit in de provincie versterkt.

Eerste actie

De eerste actie is om met het Rijk samen te werken aan een ontwikkelstrategie richting 2050, waarin de ambitieuze lijn van de Woontop verder wordt doorgetrokken. Zeeland en Rijk leveren een startdocument met een duidelijk verhaal en een gedeelde visie op de opgave. De verschillende deelafspraken worden hierin waar mogelijk opgenomen. Ook kansen uit de praktijk die zich nu voordoen, zoals de inzet van de Wijkaanpak voor het voorkomen van problematiek, worden uitgewerkt. Wij benutten daarbij mogelijke kansen die voortkomen uit de economische ontwikkeling, klimaatadaptatie en energie- en grondstoffentransitie.

Ten aanzien van de bredere (ruimtelijke) opgaven voor Zeeland spreken Rijk en regio af om gezamenlijk tot een strategische agenda te komen in het kader van Zeeland 2050, die in het vierde kwartaal van 2025 wordt afgerond. Deze samenwerking bestaat uit het Overleg Zeeuwse Overheden (OZO), de Provincie Zeeland en de departementen VRO, KGG, IenW, BZK, EZ, VWS, OCW en LNVN.

Uitvoering afspraak

De Zeeuwse gemeenten zijn belangrijke partners in dit proces, aangezien de ontwikkelstrategie zich richt op zowel de Zeeuwse steden (verstedelijking) als de regiokernen, en van de dorpen tot het platteland. Immers heeft de ontwikkelstrategie als doel om de leefbaarheid en voorzieningen op peil te houden. Daarom betrekken wij alle Zeeuwse gemeenten in een gedegen proces om tot de verstedelijkingsstrategie te komen. Wij dragen zorg voor eigenaarschap, organisatiekracht, een trekker en een kopgroep vanuit de Zeeuwse gemeenten. Zo komen we tot concrete plannen. We sturen op een gedeelde visie vanuit Zeeland, en nemen deze mee in het gesprek met het Rijk om tot een passende ontwikkelstrategie te komen.

Wij benadrukken het belang van Rijksbrede betrokkenheid voor het invullen van de belangrijke voorwaarden voor de realisatie van de woningbouw conform de afspraken van de Woondeal en de herbevestiging van de Woontop, waaronder de financiering van onrendabele toppen, structurele financiering van extra ambtenaren, drinkwater beschikbaarheid, infrastructuur voor energie en bereikbaarheid en stikstofruimte en gezamenlijk te blijven werken aan passende oplossingen, zoals in de Woondeal en de Woontopafspraken van 11 december 2024 is afgesproken.

Fiche Leefbare steden en regio's

8. Rijk en regio gaan rond de tafel om met tijdelijke huisvestingsmaatregelen vervolgens permanente woningbouw, voorzieningen, essentiële infrastructuur, en bereikbaarheid en nabijheid te realiseren en te versterken.

Aanleiding en context

Wij maken deze **onderzoeksafpraak** omdat tijdelijke huisvestingmaatregelen nodig zijn voor de realisatie van een aantal nationale opgaven die kunnen landen in Zeeland. Het inzetten op permanente woningbouw, in plaats van het omzetten van tijdelijke voorzieningen, en de bijbehorende kans voor de doorontwikkeling van voorzieningen en bereikbaarheidsmaatregelen draagt bij aan de verbetering van de leefkwaliteit in Zeeland. Het omzetten van tijdelijke huisvesting naar permanente huisvesting is een duurzame bijdrage aan het landelijk woningtekort en biedt in Zeeland kansen om de leefkwaliteit te versterken. Deze omslag vraagt een integrale werkwijze waarbij nu al wordt nagedacht over de potentie van tijdelijke maatregelen richting de toekomst.

Eerste actie

De eerste actie is om scherp te krijgen welke nationale opgaven tijdelijke huisvestingsmaatregelen vragen. Hierna onderzoeken we welke koppelkansen vanuit regionale opgaven, bereikbaarheid en voorzieningen gecombineerd kunnen worden aan deze tijdelijke maatregelen.

Uitvoering afspraak

We onderzoeken samen wie kan fungeren als trekker, zodat na de brede inventarisatie van kansen en mogelijkheden van tijdelijke maatregelen, concrete acties voor het omzetten tot permanente verbeteringen worden georganiseerd. Dit kan via rondetafelgesprekken, met als doel om heldere kaders op te stellen voor tijdelijke huisvestingsmaatregelen. Hiermee wordt vroegtijdig richting gegeven aan de realisatiefase van nationale opgaven in Zeeland. We sturen op een ambtelijk concept begin 2026.

Fiche Leefbare steden en regio's

9. Rijk en regio zetten zich in om mensen economisch en sociaal deel te kunnen laten nemen aan de maatschappij. We spreken af dat het Rijk samen met de provincie gebiedsgericht uitwerking geeft aan het programma 'Bereikbaarheid op peil', zoals bij het opstellen van regionale bereikbaarheidsprofielen.

- 9a. Rijk en regio doen onderzoek naar de invloed van het woonbeleid, het voorzieningenbeleid en het mobiliteitsbeleid op de leefkwaliteit en op het voorzieningenniveau in de regio. Op het niveau van het rijk en de regio dragen daar de verantwoordelijke partners van de verschillende domeinen aan bij: zowel het fysieke domein (ruimtelijke ordening, mobiliteit, landbouw, economische zaken) als het sociale domein (zorg, onderwijs, sociale zaken).
- 9b. Rijk en regio maken op basis van deze onderzoeken maatwerkafspraken over maatregelen die bijdragen aan bereikbaarheid van het voorzieningenniveau in relatie tot de ruimtelijke ordening, het voorzieningenbeleid en het mobiliteitsbeleid.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafspraken** omdat het van groot belang is voor Zeeland om de leefbaarheid en leefkwaliteit voor haar inwoners te behouden. Rijk en regio zetten zich daarbij in om mensen economisch en sociaal deel te kunnen laten nemen aan de maatschappij. Daartoe is de aanwezigheid en een goede bereikbaarheid van belangrijke voorzieningen (zoals scholen, ziekenhuizen, winkels), van banen en van goederen een voorwaarde. Ook is het bewaken van het voorzieningenniveau boven de kritische ondergrens hiervoor cruciaal. Om hierop te kunnen sturen, onderzoeken we hoe deze kritische ondergrens is te definiëren, en wat het behoud van deze kritische ondergrens voor Zeeland betekent.

Ook benutten we hiervoor het programma 'Bereikbaarheid op peil', waarmee het Rijk met de regio's inzet op het inzichtelijk maken wat nodig is om de bereikbaarheid te behouden en waar nodig te verbeteren. Hierbij is er grote samenhang met het ruimtelijke ordeningsbeleid. We gebruiken hiervoor het in ontwikkeling zijnde bereikbaarheidsspeil, die ontwikkeld wordt door het Rijk als

uitwerking van de Mobiliteitsvisie 2050. Het bereikbaarheidsspeil is een aanvullende methodiek om de staat van de bereikbaarheid van voorzieningen te bewaken. Het gaat daarbij om het op peil houden of brengen van de bereikbaarheid van de belangrijkste voorzieningen en banen en om de leveringszekerheid van essentiële goederen. Dit bereikbaarheidsspeil heeft daarmee een signaleringsfunctie, waarbij we de methodiek toepassen op de Zeeuwse context. Signalen uit het bereikbaarheidsspeil vormen de aanleiding om opgaven rondom voorzieningen aan te pakken.

Eerste actie

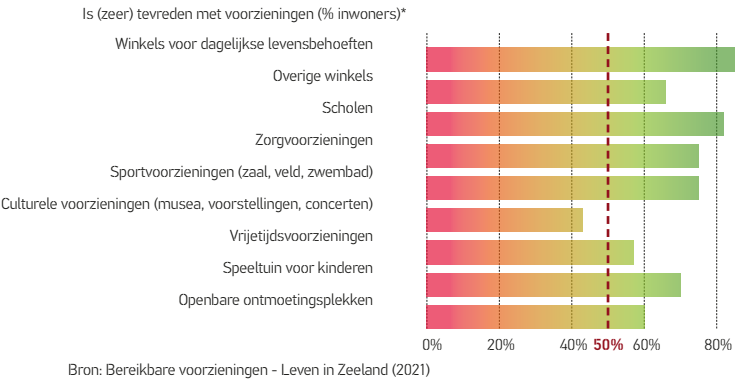
We spreken af dat het Rijk samen met Zeeland gebiedsgericht uitwerking geeft aan het programma 'Bereikbaarheid op peil', zoals bij het opstellen van regionale bereikbaarheidsprofielen. Specifiek in Zeeland spelen daarvoor belangrijke opgaven, zoals woningbouw en de bereikbaarheid van voorzieningen die onder druk staat (conform het nationaal programma Vitale Regio). Hiervoor zal in het najaar van 2025 in het MIRT-overleg een plan van aanpak door Rijk en Zeeland worden gepresenteerd, om uitwerking te geven aan dit programma.

Belangrijke acties zijn het uitzetten van de twee onderzoeken over de kritische ondergrens en de invloed van woonbeleid op het voorzieningenniveau. Succesfactoren voor deze onderzoeken zijn heldere afspraken over de kaders en het schaalniveau. Ook benutten we reeds bekende informatie en onderzoeken uit de regio.

Uitvoering afspraak

Voor het behouden van het voorzieningenniveau is een integrale blik noodzakelijk. Daarom onderzoeken we ook de invloed van het woonbeleid, het voorzieningenbeleid en het mobiliteitsbeleid op de leefkwaliteit en het voorzieningenniveau. De resultaten van de onderzoeken dragen daarbij bij aan de benodigde definitievorming en vergroten onze actuele kennis over de samenhang tussen beleidsdomeinen. De resultaten geven richting aan de maatwerkafspraken met het Rijk om het voorzieningenniveau in Zeeland te verbeteren. Op basis van deze informatie en de Zeeuwse context, komen we tot maatwerkafspraken over het voorzieningenniveau, en bijbehorende nabijheid en bereikbaarheid. Vanuit het Rijk wordt actief de samenwerking met de regio gezocht, en waar mogelijk sluiten we aan bij Elke Regio Telt, ander (rijks)beleid en investeringslogica op Rijksniveau. Elke Regio Telt is een lopend traject met het Rijk en de Zeeuws-Vlaamse gemeenten.

Om te komen tot deze afspraken is vertegenwoordiging vanuit de verschillende Zeeuwse gemeenten van belang. Trekkers vanuit de gemeenten gaan samen met provincie en het Rijk in gesprek. Hiervoor worden de resultaten vanuit de onderzoeken benut. Deze worden half 2025 verwacht. Halverwege 2026 hebben Rijk en regio vervolgens maatwerkafspraken gemaakt over het behoud van het voorzieningenniveau in Zeeland.

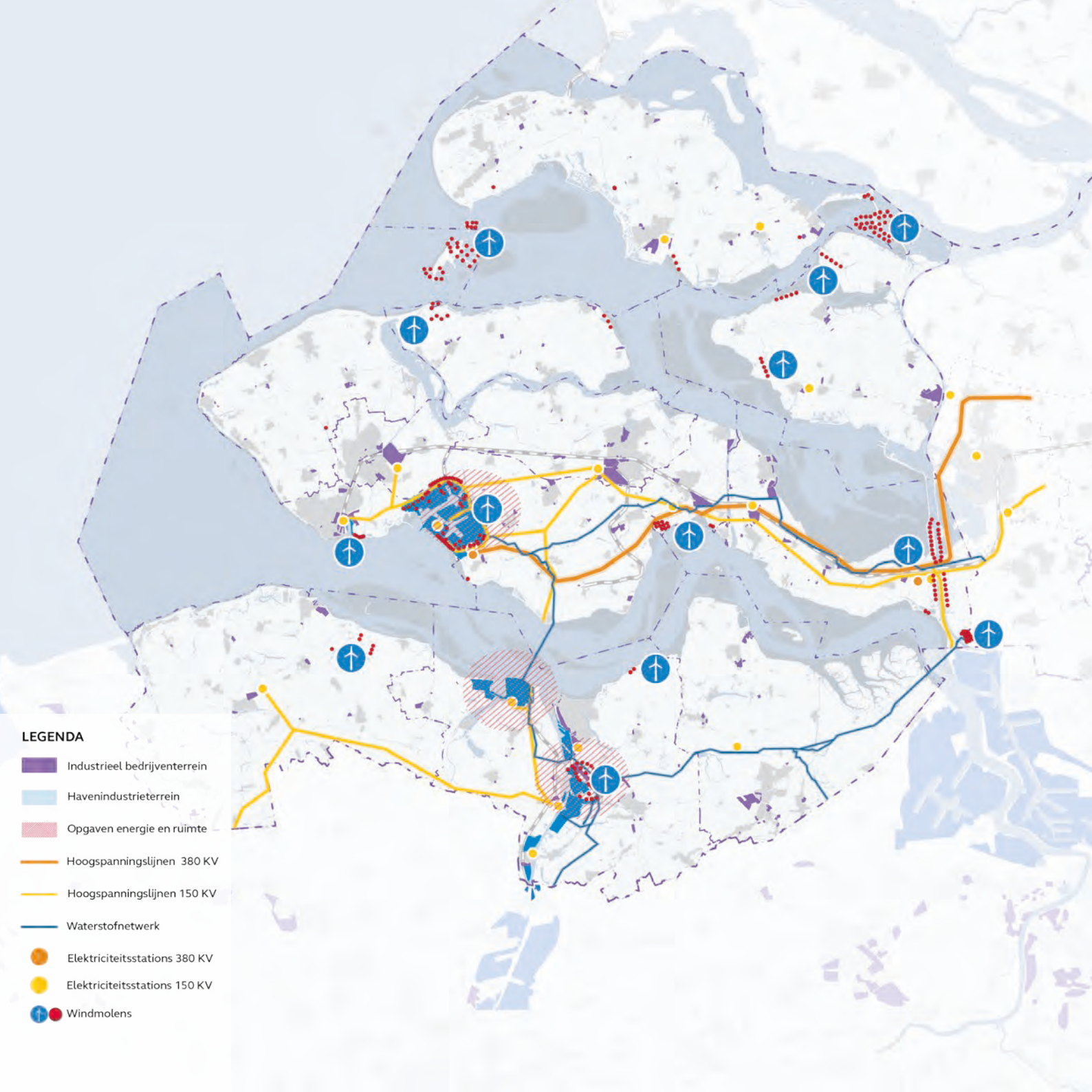

Beeld rechts: De Oude Molen - Bron: www.beeldbank.zeeland.nl, Ria Overbeeke

LEGENDA

- Industrieel bedrijventerrein
- Havenindustrieterrein
- Opgaven energie en ruimte
- Hoogspanningslijnen 380 KV
- Hoogspanningslijnen 150 KV
- Waterstofnetwerk
- Elektriciteitsstations 380 KV
- Elektriciteitsstations 150 KV
- Windmolens

Fiche Energie en (circulaire) economie

10. Rijk en regio brengen de impact van huidige keuzes in de energie- en grondstoffentransitie voor de ruimtelijke economische keuzeruimte voor Zeeland van de komende tien tot twintig jaar in beeld (conform de Zeeuwse werkwijze).

- 10a. Rijk en regio blijven doorlopend in gesprek over fysieke aanpassingen aan het energiesysteem in Zeeland en het nationale netwerk, om zicht te houden op de ruimtelijke consequenties vanaf 2030.
- 10b. Rijk en regio zetten schetsateliers/ontwerpend onderzoek in voor het besluitvormingsproces over de uitbreiding van het energiesysteem in Zeeland. Dit om gezamenlijke keuzes over ruimtelijke prioriteringen en afwegingen inzichtelijk te maken.
- 10c. Rijk en regio spreken af dat het onderwerp van inpassing van de toekomstige energiesystemen, niet alleen in het algemeen maar ook in het bijzonder voor Zeeland, wordt meegenomen in de herijking van het Programma Energie Hoofdstructuur. Het doel hiervan is een optimale inpassing van het toekomstig energiesysteem in het Zeeuwse landschap mogelijk te maken.
- 10d. Rijk en provincie Zeeland continueren het gezamenlijk uitdragen van het belang, de omvang en de toenemende ruimtelijke impact van de energietransitie naar inwoners en bedrijven.
- 10e. Rijk en provincie Zeeland spreken af om de ruimtelijke staat van de buisleidingstroken in kaart te brengen en monitoring hiervan vorm te geven.
- 10f. Rijk en provincie Zeeland blijven met elkaar in gesprek over het realiseren van voldoende ruimte (fysiek en milieu) voor economie en energie voor het industriële cluster Zeeland/ West-Brabant.
- 10g. Rijk en medeoverheden spannen zich in om meer fysieke ruimte te creëren voor functies met een hoge milieucategorie. Het Rijk onderzoekt hiervoor of er regelgeving m.b.t. minimale milieucategorie kan worden opgesteld, zodat provincies en

gemeenten meer instrumenten hebben om te sturen op de invulling van bedrijvigheid in de industrieclusters.

- 10h. Rijk en provincie hanteren geen algeheel moratorium op grootschalige batterijen.

- 10i. Rijk en provincie gaan met elkaar in gesprek over de nationale ruimtelijke opgave voor de diepe ondergrond. Middels landsdekkende regiosessies wordt ook de regionale ruimtelijke opgave in beeld gebracht voor ondergrondse activiteiten op het gebied van energie, zoals geothermie en ondergrondse opslag van waterstof.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafspraken** met daaronder een aantal **proces- en uitvoeringsafspraken** om grip te krijgen op de impact van het toekomstig energiesysteem op de ruimtelijk (economische) ontwikkelruimte van Zeeland. De energie- en grondstoffentransitie gaan gepaard met uitbreidingen van de energie-infrastructuur, zoals hoogspanning, aanlanding Wind op Zee en de mogelijke komst van nieuwe kerncentrales. Dit heeft grote impact op de fysieke leefomgeving in Zeeland. Daarnaast betekent de sectorale sturing op de energie- en grondstoffentransitie dat afwegingen met andere ruimtelijke opgaven en doelen momenteel nog beperkt worden gemaakt. Om zorgvuldig sturing te kunnen geven aan de nationale opgaven die landen in Zeeland, is het belangrijk om inzicht te krijgen in de impact van keuzes op de ruimtelijke ontwikkelrichtingen in Zeeland voor de komende tien tot twintig jaar. Dit vraagt integrale afwegingen over de inpassing van het energiesysteem. Wij werken hiervoor conform **de Zeeuwse werkwijze (H1, Basisafpraak 1)** en maken de **uitvoeringsafpraak** om de hierbij horende werkwijze van ontwerpend onderzoek te benutten.

Eerste actie

De eerste actie is doorlopend in gesprek blijven over fysieke aanpassingen aan het energiesysteem. Middels **de Zeeuwse werkwijze** starten wij met gebiedsgerichte ontwerp ateliers (ontwerpend onderzoek) waarmee de aanpassingen aan het energiesysteem in samenhang met andere opgaven worden onderzocht. In dit onderzoek zijn onder andere de gebiedsbiografieën en de Energievisie Zeeland belangrijke (ruimtelijke) uitgangspunten.

Uitvoering afspraak

Vaste overleg-, afstem- en beslismomenten zijn noodzakelijk. Hiermee kunnen de noodzakelijke gezamenlijke keuzes gemaakt worden, die door het ontwerpend onderzoek zijn geprioriteerd. Afspraken over het mogelijk gebruik van scenario's in het ontwerpend onderzoek, keuzes over het schaalniveau (thematisch, gebiedsgericht, detailniveau), besluitvorming, verantwoordelijkheden, en de verhouding van ontwerpend onderzoek tot voorkeursbeslissing zijn belangrijke succesfactoren. Onderzoek hoe ontwerpend onderzoek onderdeel kan worden van de projectprocedures en daarin juridisch geborgd kan worden, is onderdeel van deze afspraak. Eveneens spreken we af dat de integrale afwegingen over de inpassing van het toekomstig energiesysteem in Zeeland onderdeel zijn van de herijking van het programma Energie Hoofdstructuur. Vanuit de handelingsperspectieven uit het onderzoek 'ruimte voor verduurzaming industrie' is het beschermen wat er nu aan ruimte aanwezig is van belang. Rijk en provincie Zeeland blijven met elkaar in gesprek over het realiseren van voldoende ruimte (fysiek en milieu) voor economie en energie voor het industriële cluster in Zeeland. Woningbouw wordt bij voorkeur op grotere afstand van industriegebieden gepland.

Voor ontwerpend onderzoek naar de optimale inpassing van het toekomstige energiesysteem, voor zover het gaat om nationale doelen die invulling krijgen in Zeeland, is onderzoeksbudget beschikbaar. Randvoorwaardelijk voor het ontwerpend onderzoek is dat partijen de juiste beslisinformatie aanleveren, zodat op bestuurlijk niveau de juiste keuzes kunnen worden gemaakt. De Zeeuwse werkwijze met overleg tussen Rijk en provincie is een doorlopend en continue proces. Het resultaat van het ontwerpend onderzoek is een helder beeld over de vraag en het aanbod in het energiesysteem richting 2050, en inzicht in de transport- en opslagbehoefte. Daarmee kan het energiesysteem zorgvuldig en in samenhang met huidige opgaven worden ingepast. Daarbij hanteren Rijk en provincie geen algeheel moratorium (geheel verbod) op grootschalige batterijen. Richting het volgende Ruimtelijk Arrangement maken we afspraken over onder andere een doorbraakpakket.

Fiche Energie en (circulaire) economie

11. Alle overheidslagen werken samen aan het beperken van de externe effecten van het vervoer van gevaarlijke stoffen.

- 11a. Rijk en regio blijven samen de ontwikkelingen van de energietransitie, waaronder waterstof(dragers) volgen, zodat effecten op ontwikkelingen in de leefomgeving leiden tot goede beslisinformatie, dat vervolgens de basis is voor afgewogen keuzes en eventuele vervolgacties

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafpraak** omdat de externe veiligheid rond het spoor in Zeeland momenteel onder druk staat. Het recente routerings-besluit¹ van het Rijk heeft weinig betekenis voor Zeeland, omdat er in Zeeland slechts één spoor beschikbaar is. Duidelijkheid over de afweging tussen transport van gevaarlijke stoffen enerzijds, en het realiseren van andere maatschappelijke opgaven (zoals woningbouw) anderzijds, is belangrijk. Immers is het voor decentrale overheden een uitdaging om rekening te houden met de externe effecten van goederenvervoer. Dat geldt met name bij de verstedelijkingsopgave en goederenvervoer over spoor, en in bepaalde gevallen over water, in het bijzonder van gevaarlijke stoffen. De consequenties hiervan worden met name gevoeld op lokaal en/of regionaal niveau. Dit komt door toenemend waterstoftransport, onder andere via waterstofdragers zoals ammoniak, vanuit North Sea Port en aanverwante industriële ontwikkelingen. Duidelijkheid schept helderheid over de belemmeringen voor andere opgaven en houdt rekening met externe veiligheid in de huidige situatie. Daarom spreken wij af dat alle overheidslagen samenwerken aan het beperken van de externe effecten van het vervoer van gevaarlijke stoffen.

Eerste actie

Rijk en regio blijven samen de ontwikkelingen van de energie- en grondstoffentransitie, waaronder waterstof(dragers) volgen, zodat effecten op ontwikkelingen in de leefomgeving leiden tot afgewogen keuzes en vervolgacties. We maken afspraken met het Rijk hoe veilige woningbouw rond het spoor kan worden gerealiseerd, vanwege externe veiligheid van gevaarlijke stoffen. Immers betreft het hier verschillende bevoegdheden. Naast de inzet vanuit verschillende gemeenten om zo snel mogelijk vanuit het Rijk meer duidelijkheid over veilige woningbouw rond het spoor te verkrijgen, leggen we met

deze afspraak de basis voor samenwerking met het Rijk rondom toekomstige oplossingen, zoals transport via buisleidingen, die bijdragen aan externe veiligheid.

Uitvoering afspraak

De Nota Ruimte vormt de basis waar integrale regio-overstijgende langetermijnafwegingen worden gemaakt over ruimte voor economische bedrijvigheid, voor maatschappelijke functies, voor vervoer en voor woningbouw. Deze ruimtelijke functies leveren vervoersbewegingen op, waaronder vervoer met gevaarlijke stoffen. De ruimtevraag is een resultaat van de herkomst en bestemming hiervan. Het is dus niet mogelijk om afspraken hierover met de provincies afzonderlijk te maken. Er bestaan diverse overlegstructuren en tafels waar rijk en decentrale overheden in gesprek zijn over onderdelen van het goederenvervoerbeleid: de beleidsagenda goederenvervoer, het Platform Spoorgoederenvervoer en leefomgeving en het Toekomstbeeld Spoorgoederenvervoer. Hier worden externe effecten op de leefomgeving van goederenvervoer in samenhang besproken. als de uitkomsten daartoe aanleiding toe geven, omdat het het transport door Zeeland betreft, wordt het ook bestuurlijk besproken op de landsdelige BO's Leefomgeving en BO's MIRT. Het Rijk blijft zich inzetten om de externe effecten van goederenvervoer op de leefomgeving waar mogelijk te beperken. Voor Zeeland is het van belang scherp te krijgen wat de keuzes zijn voor veilig transport van waterstofdragers per buisleiding of transport per schip. We kijken wat de Nationale Strategie betekent voor Zeeland en leggen daarmee de knelpunten en consequenties op tafel. Vervolgens maken we vanwege het nationale belang van waterstof, op basis van de knelpunten en consequenties vervolgaafspraken met het Rijk. Het uitgangspunt hierbij is een actieve rol en medewerking van de betrokken ministeries om gezamenlijk met de provincie Zeeland en de betrokken gemeenten inzichtelijk te maken wat de (toekomstige) volumes voor transport zijn, en de impact daarvan, om te blijven onderzoeken op welke manier de aanleg van een ammoniakbuisleiding kan worden gerealiseerd.

¹: Het doel van het Routeringsbesluit is waar mogelijk het vervoer van gevaarlijke stoffen te verschuiven naar de Betuweroute om op die manier de overschrijdingen van de risicoplafonds aan te pakken. Bron: http://www.internetconsultatie.nl/routeringsbesluit_gevaarlijke_stoffen_spoor

Fiche Landelijk gebied

12. Rijk en regio geven duidelijkheid over de rol van Zeeland in de voedselproductie.

- 12a. Rijk en regio brengen aan de hand van klimaatscenario's in beeld wat de uitdagingen op korte, middellange en lange termijn zijn voor de landbouw. Hiermee maken we inzichtelijk wanneer we op ontwikkelingen moeten inspringen in de tijd.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafspraken** omdat agrariërs en provincie grote behoefte hebben aan duidelijkheid over hoe de toekomst eruitziet voor de huidige (vormen van) landbouw. Vanwege de invloed van verschillende (externe) factoren, zoals zoetwaterbeschikbaarheid en de ontwikkeling van de afzetmarkten, is een goed beeld over de mogelijkheden op korte, middellange en lange termijn gewenst. Om hierover duidelijkheid te krijgen, is het nodig dat het Rijk een uitspraak doet over de gewenste schaalgrootte van landbouwbedrijven en -productie. Om deze uitspraak te kunnen doen, brengen Rijk en regio hiervoor de gezamenlijke kennis en kunde bij elkaar. We zorgen hierdoor voor sociaaleconomisch perspectief voor de Zeeuwse agrariërs.

Het Rijk herkent de oproep van mede overheden voor wederzijdse steun in het maken van ruimtelijke keuzes en het belang van begrip en ruimte voor het daarvoor benodigde proces. Voortbouwend op de vervolgbrief Ruimte voor Landbouw en Natuur (RLN) van minister Wiersma en de ontwerp-Nota Ruimte, wordt de richting voor ruimtelijke keuzes voor landbouw en natuur de komende periode bepaald. Dit zal de komende maanden verder vorm krijgen.

Eerste actie

Een eerste stap naar perspectief voor Zeeuwse agrariërs is een duidelijke definitie van wat het Rijk verstaat onder hoogwaardige landbouw, en het gezamenlijk bepalen van de rol van Zeeland in de voedselproductie en binnen het landelijk perspectief voor Nederland. In het BO Landelijk Gebied van 28 maart 2025 zijn afspraken gemaakt over de betrokkenheid van provincies bij de uitwerking van RLN en de gerelateerde ruimtelijke keuzes. In de komende periode start op ambtelijk niveau een verkenning hoe ruimtelijke sturing vanuit verschillende overheden vormgegeven kan worden. Het Rijk en de provincie Zeeland blijven in gesprek over de uitwerking van de ruimtelijke keuzes in het landelijk gebied.

Uitvoering afspraak

Daarnaast stellen we als provincie vast wat wij willen produceren in Zeeland. Dat doen wij door een duidelijk en gezamenlijk beeld over de wensen uit de regio te creëren. Belangrijke aspecten hierbij zijn bijvoorbeeld leefomgeving, vitaliteit en andere regionale prioriteiten. Door middel van het opzetten van regiobedrijven als pilotgebieden of experimenten hebben we mogelijkheden om te onderzoeken of we inzetten op hoogwaardige kwaliteit, en of er ambitie is om een specifiek regioproduct te ontwikkelen.

Bij de uitvoering van deze afspraak is het belangrijk om markttwerking en de rol van Zeeland hierin continu in ogenschouw te houden. Daarnaast maken wij de **onderzoeksafspraken** om onderzoek naar de uitdagingen voor de landbouw aan de hand van klimaatscenario's. Dit maakt inzichtelijk wanneer keuzes nodig zijn om in te springen of bij te sturen op ontwikkelingen. Onder andere deze aspecten zijn belangrijke bouwstenen voor het handelingsperspectief voor de toekomstige landbouwproductie in Zeeland.

Fiche Landelijk gebied

13. Rijk en regio nemen bij ruimtelijke ontwikkelingen meekoppelkansen mee voor het realiseren van groenblauwe dooradering (GBDA), het herstel van hydrologie (moerassen) en natuurherstel.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafpraak** omdat grote landelijke projecten, zoals de doorontwikkeling van het energiesysteem en mogelijke waterstofontwikkeling, maar ook de toenemende ruimtevrage van recreatie en toerisme, impact hebben op het Zeeuwse landelijk gebied. Vanwege de beperkte ruimte en de noodzaak om leefkwaliteit te versterken, kunnen deze ruimtelijke opgaven niet zonder integrale benadering en een goede groenblauwe dooradering (GBDA) worden gerealiseerd. Voor een gezonde fysieke leefomgeving, zijn het GBDA, natuurherstel en het herstel van hydrologie randvoorwaardelijk. We doen dit door het opzetten van een natuurnetwerk en een basisstrategie om deze te verbeteren.

Eerste actie

Onze eerste actie is om een duidelijke definitie van de ruimtelijke kwaliteit van een groenblauwe dooradering vast te stellen. Daarbij is het belangrijk dat het Rijk actief aansluit bij de lopende pilots in Zeeland om betrokkenheid en samenwerking te versterken. We starten daarom samen met de pilot Groenblauwe Dooradering in Reimerswaal, waarbij het Rijk meedenkt en bijdraagt aan de uitvoering.

Uitvoering afspraak

Voor uitvoering van deze afspraak gaat provincie in gesprek met het Rijk om de normen van een groenblauw netwerk te bepalen. Dit zal waarschijnlijk via het gebiedsprogramma van de provincie verlopen en mogelijk ook via het Nationaal Hervormingsprogramma (NHV).

Fiche Landelijk gebied

14. Rijk en provincie zetten in op het duurzaam in balans brengen van watervraag en -aanbod, waarbij onder andere rekening wordt gehouden met toekomstige watervragers, zoals grootschalige woningbouw, industrie, verblijfsrecreatie etc.

14a. Daarvoor onderzoeken we de huidige balans van de totale zoetwatervraag en die van de toekomst. Hiervoor kijken we naar de jaargemiddelden en door het jaar heen.

14b. Rijk en regio starten met een gedeelde analyse over de knelpunten van de zoetwaterbalans.

14c. Specifiek voor zoetwaterbeschikbaarheid in het heden, maken Rijk en regio de volgende afspraak:

14c-1. Rijk en regio pakken de uitkomsten van het onderzoek 'Verdieping beschikbaarheid zoetwater en vermindering stikstof' op.

14c-2. Rijk en regio spreken nader over de juridische status van regenwater en water in de ondergrond, en koppelen deze aan het zoetwater afwegingskader (in de maak) als hulpmiddel bij het verdelingsvraagstuk voor verschillende watervragers.

14c-3. Rijk en regio nemen geen-spijt maatregelen om efficiënt met regenwater om te gaan door opslag, hergebruik en besparing van (gebiedseigen) water.

14d. Specifiek voor toekomstige watervragers waarvan we nu al weten dat deze impact heeft op de toekomstige zoetwatervraag binnen Zeeland, maken Rijk en regio de volgende afspraken:

14d-1. Grootschalige woningbouw:

i Rijk en provincie onderzoeken op welke wijze drinkwaterbeschikbaarheid meegenomen kan worden als randvoorwaarde bij nieuwe ontwikkelingen van de woningbouw.

ii Rijk en regio onderzoeken samen of er aanvullende afspraken nodig zijn om drinkwaterbedrijven vroegtijdig te betrekken bij de planvorming voor grootschalige woningbouw, zodat de drinkwatervoorziening afgestemd kan worden op een toenemende vraag en/of (drink) waterbesparing onderdeel kan zijn bij de bouw van

woningen in regio's waar een drinkwatertekort dreigt. Daarmee wordt gevraagd om rekening te houden met toekomstige ruimtelijke reserveringen voor drinkwaterwingebieden en aanvullende infrastructuur. Zo wordt tijdig een koppeling gemaakt tussen de nieuwe woningbouw en de drinkwatervraag die daaruit voortkomt.

14d-2. Industrie:

i Vooruitlopend op de gedeelde analyse over knelpunten van de zoetwaterbalans wordt door Rijk en regio ingezet op kortetermijn en no-regret maatregelen, zoals het vergroten van de opslagcapaciteit voor water en het hergebruiken van lozingen door industrie. De private partijen financieren zelf de kortetermijn – en no-regret-maatregelen die ze zelf uit kunnen voeren.

ii Rijk en regio gaan de beschikbaarheid van zoetwater voor industriële productieprocessen vooraf toetsen en daarmee borgen in besluitvorming over vergunningverlening.

14e. Voor de zoetwateropgave benutten Rijk en regio onderstaande bestaande overslegstructuren. Daar waar conflicterende ruimtevragen niet kunnen worden beslecht op bestaande tafels, spreken Rijk en regio af deze op een andere tafel te bespreken:

14e-1. Het Rijk is voor wat betreft het waterbeheer verantwoordelijk voor het nationale beleidskader, de strategische doelen en voor maatregelen die een nationaal karakter hebben. De nationale belangen hiervoor heeft het Rijk geborgd in de NOVI, het Nationaal Waterprogramma en het Deltaprogramma Zoetwater, waarbij ook samen wordt gewerkt met de decentrale overheden.

14e-2. Het Rijk werkt, in samenwerking met de betrokken

Fiche Landelijk gebied

decentrale overheden en instanties, aan de uitvoering van het Actieprogramma Beschikbaarheid Drinkwaterbronnen 2023-2030.

- 14e-3. Ten aanzien van het onderzoeken van het vroegtijdig betrekken van drinkwaterbedrijven bij de planvorming voor grootschalige woningbouw, is het in gesprekken hierover van belang om aan te sluiten bij de daarvoor bestemde zoetwatertafel van het Deltaprogramma Zoetwater, waar zowel Rijk, decentrale overheden en drinkwaterbedrijven vertegenwoordigd zijn.
- 14e-4. Rijk en provincie werken met gemeenten, waterschappen, Rijkswaterstaat en verschillende maatschappelijke organisaties samen in het Deltaprogramma Zoetwater om weerbaarder te worden tegen zoetwatertekort.
- 14e-5. Ten behoeve van het Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie werkt het Rijk intensief samen met decentrale overheden binnen bestaande gebiedsoverleggen. Het Rijk vraagt de provincie zich in te zetten op de verbinding tussen het ruimtelijk domein en de regionale zoetwaterstrategie door de gevolgen van afnemende zoetwaterbeschikbaarheid en toenemende zoetwatervraag ruimtelijk te vertalen.
- 14e-6. Rijk en provincie bespreken zo nodig de ruimtelijke vertaling van de zoetwateropgave op de daarvoor bestemde bestaande tafels, inclusief in het Bestuurlijk Platform Zoetwater.
- 14e-7. In het Deltaplan Zoetwater staan concrete maatregelen en onderzoeken met betrekking tot de beschikbaarheid van zoetwater in Nederland. Het Rijk en de zoetwaterregio's stellen samen het Deltaplan vast.
- i Concrete maatregelen en onderzoeken om zoetwaterbeschikbaarheid te vergroten, worden via de zoetwaterregio's ingebracht en besproken in het Bestuurlijk Platform Zoetwater, waar Rijk en provincies

samen aan deelnemen. Provincies kunnen via dit reguliere spoor voorstellen voor concrete maatregelen en onderzoeken doen. Besluitvorming hierover vindt plaats in het kader van de Herijking van het Deltaprogramma Zoetwater en het Nationaal Waterprogramma.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafspraken** met daaronder een set aan **proces-, onderzoeks-, en uitvoeringsafspraken** omdat zoetwaterbeschikbaarheid een belangrijk verdelingsvraagstuk is. Zoetwater is niet meer vanzelfsprekend overal altijd beschikbaar. Wetenschappelijke inzichten en scenario's laten zien dat de zoetwaterbeschikbaarheidsopgave groeit. In aanvulling op de inzet op optimalisatie van het watersysteem zullen alle watergebruikers en alle gebieden zich ook ruimtelijk moeten aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Rijk en de provincie Zeeland delen de opvatting dat het belangrijk is om rekening te houden met de waterbeschikbaarheid in alles wat we doen, van publieke ruimtelijke plannen en ingrepen tot individuele keuzes, gedrag en maatregelen van ondernemers en consumenten.

Naast afnemende zoetwaterbeschikbaarheid in het heden en de toekomst (door o.a. verdroging en verzilting), heeft de provincie Zeeland ook te maken met toenemende zoetwatervraag door verschillende gebruikers in het heden, maar ook van toekomstige zoetwatervragers (zoals waterstofproductie en grootschalige woningbouw).

Vanwege deze toenemende zoetwaterschaarste en toenemende zoetwatervraag is inzicht in toekomstige scenario's, en de huidige en toekomstige zoetwaterbalans gedurende het jaar (en jaargemiddelden) cruciaal. Deze afspraak, voortkomend uit het Zeeuws gebiedsprogramma, heeft daarmee als doel inzicht te

Fiche Landelijk gebied

verkrijgen in de zoetwatervraag voor alle ruimtelijke opgaven en ruimtevragers.

Specifiek bij de landbouw is zoetwaterbeschikbaarheid gedurende het jaar momenteel al een grote opgave. Een afspraak over de juridische status van zoetwater en een bijbehorend afwegingskader voor watervragers kan perspectief bieden. Gezien de problematiek zetten we in op geen-spijt maatregelen die bijdragen aan opslag, hergebruik en besparing.

Voor de industrie geldt ook dat de opgave groeit en daarom meer inzicht en actie is vereist. Dit doen we door vooruitlopend op de knelpunten-analyse op kortetermijn geen-spijt maatregelen te nemen, zoals het vergroten van de opslagcapaciteit voor water en het hergebruiken van lozingen door industrie. Daarnaast spreken we af te onderzoeken hoe de beschikbaarheid van zoetwater voor industriële productieprocessen vooraf kunnen worden getoetst en geborgd in besluitvorming over vergunningverlening.

Eerste actie

We maken afspraken met het Rijk over de samenwerking bij de benodigde onderzoeken naar de totale zoetwaterbalans, de juridische status van regenwater en de mogelijkheden van geen-spijt maatregelen. Hiervoor is een duidelijke opdrachtgever bij het Rijk en toewijzing van een onderzoeksbudget nodig.

Uitvoering afspraak

Een scherpe onderzoeksofzet is cruciaal voor het verkrijgen van de juiste inzichten. We nemen daarom ook expliciet de zoetwatervraag van de industrie mee. Bestaande onderzoeken (zoals Living Labs) en de invloed van de toekomstige Deltabeslissing (2026) zijn ook onderdeel van de onderzoekscope. Andere aandachtspunten zijn:

- De waarde van zoutwater ten opzichte van zoetwater en hoe deze optimaal kan worden benut;
- De vermindering van de zoetwatervraag;
- De definitie van adaptatie in de context van waterbeheer;
- De mogelijkheid voor de regio om financiering te ontvangen voor zelfvoorzienendheid;
- En zoutminnende oplossingen.

Voor de geen-spijt maatregelen zijn onderzoeken en experimenten naar wateropslag relevant.

Ook werken Rijk en provincie met gemeenten, waterschappen, Rijkswaterstaat en verschillende maatschappelijke organisaties samen in het Deltaprogramma Zoetwater om weerbaarder te worden tegen huidig en toekomstig zoetwatertekort en toenemende zoetwatervraag. De voorkeursvolgorde voor regionaal waterbeheer uit de Nationale Omgevingsvisie is daarbij richtinggevend. Uitgangspunt is dat de vraag naar water wordt afgestemd op de beschikbaarheid zowel in de toedeling van watervragende functies aan gebieden als door in te zetten op een zuinige omgang met water (conform NOVI).

15. De regioambassadeur wordt het aanspreekpunt voor recreatie en toerisme.

Aanleiding en context

Wij maken deze **procesafspraken** omdat de recreatiesector in Zeeland van groot belang is voor de provinciale en de nationale economie. De veelzijdigheid van de sector en de verschillende uitdagingen waar de recreatiesector mee te maken heeft (permanente bewoning, natuurkwaliteit, onderminning etc.), maken de beleidscontext voor de sector complex. Daarnaast is recreatie vaak een medegebruiker van het Zeeuwse landschap waar ook andere ruimteclaims liggen. Daarom is er behoefte aan één centraal aanspreekpunt bij het Rijk. Het doel hiervan is een betere en helderdere samenwerking tussen het Rijk, de provincie en gemeenten.

Eerste actie

De regioambassadeur vanuit het ministerie van Economische Zaken treedt op als eerste aanspreekpunt. We doen ervaring op met het eerste aanspreekpunt bij het Rijk, waarna we bekijken hoe er gezamenlijk gekomen kan worden tot een aanpak waarbij verschillende belangen en opgaven verbonden kunnen worden. De wens is te komen tot een Rijkscoördinator die daarmee ook vanuit het Rijk de gewenste aandacht kan geven aan de sector.

Uitvoering afspraak

Een gezamenlijk beeld over de belangrijkste aandachtspunten voor de sector, vormt de basis voor verdere stappen. Ook voor andere provincies is een eenduidig aanspreekpunt rond recreatie en toerisme mogelijk een belangrijk vraagstuk. Daarom leggen we verbindingen met andere regio's waar dit vraagstuk speelt en stemmen we af. Hierdoor halen we vragen op en leren we van elkaar.

In het proces van het maken van de afspraken is bekend geworden dat de regioambassadeur het eerste aanspreekpunt wordt voor recreatie en toerisme. In het eerste jaar van deze afspraak wordt ervaring opgedaan zodat gekeken wordt hoe groot de vraag is en wat er mogelijk nog meer nodig is aan coördinatie en afstemming binnen en vanuit het Rijk en de regio.

Indicatief overzicht deelnemers per afspraak

Er is geïnventariseerd bij de Zeeuwse partijen om deel te nemen aan de afspraken. De partijen hebben interesse uitgesproken. In onderstaand overzicht staat de voorlopige deelname per afspraak genoemd. Bij de uitvoering van de afspraken wordt definitief gekeken welke partijen deelnemen aan de afspraken.

Fiche Basisafspraken

1.

Betrokken partijen: gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Kapelle, gemeente Terneuzen, Gemeente Hulst, Gemeente Schouwen-Duiveland, gemeente Tholen, Waterschap Scheldestromen

Trekker: gemeente Borsele

2.

Betrokken partijen: gemeente Middelburg, gemeente Terneuzen

Trekker: gemeente Schouwen-Duiveland

3.

Betrokken partijen: gemeente Borsele, gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Schouwen-Duiveland, waterschap Scheldestromen

Trekker: nog onbekend

4.

Betrokken partijen: gemeente Borsele, gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Schouwen-Duiveland, Waterschap Scheldestromen

Trekker: nog onbekend

Fiche Behoud en versterking Zeeuwse identiteit

5.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Middelburg, gemeente Vlissingen, gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Kapelle, gemeente Terneuzen, gemeente Schouwen-Duiveland, gemeente Tholen, Waterschap Scheldestromen

Trekker: nog onbekend

6.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Middelburg, gemeente Vlissingen, gemeente Terneuzen, gemeente Tholen, Waterschap Scheldestromen

Trekker: gemeente Schouwen-Duiveland

Fiche Leefbare steden en regio's

7.

Betrokken partijen: gemeente Middelburg, gemeente Vlissingen, gemeente Borsele, gemeente Kapelle, gemeente Terneuzen, gemeente Schouwen-Duiveland

Trekker: gemeente Goes

8.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Vlissingen, gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Kapelle, gemeente Terneuzen, gemeente Schouwen-Duiveland

Trekker: gemeente Middelburg

9.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Vlissingen, gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Kapelle, gemeente Terneuzen, gemeente Hulst

Trekker: gemeente Middelburg

Fiche Energie en (circulaire) economie

10.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Middelburg, gemeente Vlissingen, gemeente Kapelle, gemeente Reimerswaal, gemeente Terneuzen, gemeente Tholen, Waterschap Scheldestromen

Trekker: gemeente Borsele

11.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Vlissingen, gemeente Goes, gemeente Kapelle, gemeente Terneuzen,

Trekker: nog onbekend

Fiche Landelijk gebied

12.

Betrokken partijen: gemeente Noord-Beveland, gemeente Goes, gemeente Terneuzen, gemeente Schouwen-Duiveland, Waterschap Scheldestromen

Trekker: nog onbekend

13.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Middelburg, gemeente Vlissingen, gemeente Noord-Beveland, gemeente Reimerswaal, gemeente Terneuzen, gemeente Schouwen-Duiveland, Waterschap Scheldestromen

Trekker: nog onbekend

14.

Betrokken partijen: gemeente Veere, gemeente Middelburg, gemeente Vlissingen, gemeente Borsele, gemeente Noord-Beveland, gemeente Reimerswaal, gemeente Terneuzen, Waterschap Scheldestromen

Trekker: gemeente Schouwen-Duiveland

15.

Betrokken partijen: gemeente Noord-Beveland, gemeente Hulst

Trekker: gemeente Schouwen-Duiveland

A photograph of a coastal landscape. In the foreground, there is a grassy bank with some yellow wildflowers. The middle ground shows a body of water, possibly a bay or a large pond, with a small island or peninsula in the distance. The sky is blue with some white clouds. The overall scene is peaceful and scenic.

Bijlage A: Het Zeeuws waardenkader

Beeld: Radartoren Ossensisse - Bron: www.beeldbank.zeeland.nl, Ton Stanowicki

Zeeland heeft door haar ligging en kenmerken een rol in de nationale opgave, maar er is niet voor alle opgaven ruimte. Er is een leidraad nodig om te bepalen op welke opgaven en ruimtevragen Zeeland in wil zetten. Daar is het Zeeuws waardenkader voor opgesteld. Het waardenkader helpt ook bij het formuleren van bijbehorende voorwaarden. Het Zeeuws waardenkader geeft het kader mee waarbinnen de afspraken van het Ruimtelijk Arrangement moeten passen. Het waardenkader geeft het frame om het gesprek met het Rijk te voeren. Hiermee creëren we een eenduidig en herkenbaar verhaal, waarmee telkens opnieuw de ruimtevragen worden afgewogen om zo Zeeland robuust, leefbaar en aantrekkelijk te houden.

Om tot een gedeeld beeld te komen om op de ruimtevragen adequaat en proactief te kunnen reageren, is het Zeeuws waardenkader opgesteld. De Zeeuwse waarden zijn niet nieuw. Ze komen o.a. voort uit de Zeeuwse Omgevingsvisie, de Toekomstvisie Zeeland 2040, de merkstrategie, de werksessies voor het Ruimtelijk Arrangement (waaronder de denktanksessie met Jouw Zeeland) en het

coalitieakkoord Met Zeeland, voor Zeeland. Met deze input is tot de volgende waarden gekomen:

- volhoudbaarheid;
- rentmeesterschap;
- verscheidenheid;
- nuchterheid;
- stap voor stap.

Het waardenkader kan door de provincie en betrokken partijen benut worden voor zowel de afspraken met het Rijk als de afspraken in de regio. De waarde verscheidenheid biedt daarbij in het bijzonder ruimte voor regionale invulling. Het Zeeuws waardenkader is niet exclusief bedoeld voor één partij of het proces van het Ruimtelijk Arrangement, maar kan door alle betrokken partijen gebruikt worden.

Samengevat ziet het waardenkader er als volgt uit:

De eerste twee waarden, volhoudbaarheid en rentmeesterschap gaan over het waarom. Volhoudbaarheid en rentmeesterschap liggen in het verlengde van elkaar. Volhoudbaarheid gaat over de inzet in het heden en hoe die voor onbetaalde tijd voort kan bestaan. Rentmeesterschap richt zich op de nalatenschap, het voorkomen van het afschuiven van problemen naar de toekomst of de rest van de wereld.

Volhoudbaarheid:

De inzet is op ontwikkelingen die zowel nu volhoudbaar zijn of zich kunnen doorontwikkelen naar een volhoudbaar alternatief. We doen wat we zelf kunnen doen en zoeken samenwerking om barrières weg te nemen. Zo werken we aan de robuustheid van Zeeland en een circulaire economie. Is een ontwikkeling niet volhoudbaar dan wordt er ruimte geboden aan tijdelijke oplossingen zodat adaptatie mogelijk is. Met deze werkwijze hebben partijen de mogelijkheid om stapsgewijs naar een volhoudbaar model te groeien.

Rentmeesterschap:

We zijn ons bewust van onze nalatenschap en wegen die mee bij onze beslissingen. We doen wat we kunnen om problemen aan te pakken en niet door te schuiven naar toekomstige generaties of andere regio's. Goed rentmeesterschap betekent ook het behoud van Zeeuwse kenmerken zoals het historisch erfgoed en het open landschap. Goed rentmeesterschap kan erom vragen beslissingen te nemen die op korte termijn pijn doen, maar op lange termijn goed zijn voor Zeeland.

De derde waarde, verscheidenheid, betreft het wat: de identiteit van Zeeland die zich kenmerkt door verscheidenheid. Het is een erkenning dat de opgaven in de regio's om een verschillende aanpak vragen.

Verscheidenheid:

Zeeland is divers en kenmerkt zich door een grote verscheidenheid aan landschappen, inwoners en bedrijvigheid. De eilandenstructuur van Zeeland draagt door de regionale identiteit bij aan de verscheidenheid. Kenmerkend is ook de verscheidenheid in schaalgrootte. Zo is er ruimte voor grootschalige, industriële ontwikkelingen zoals het North Sea Port District en voor het MKB. Bij deze diversiteit past het gebiedsgericht invullen van vraagstukken waarbij de leefkwaliteit en landschappelijke waarden worden versterkt. Trots zijn onze inwoners en ondernemers op hun eigen, regionale identiteit.

De laatste twee waarden gaan over het hoe. Hoe gaan we om met de veranderingen die op Zeeland afkomen? De waarden nuchterheid en stap voor stap zijn beide praktisch. Dat past bij de Zeeuwen.

Nuchterheid:

Nuchterheid is weten we waar we invloed op hebben en waarop niet. We zijn zelfbewust en ambitieus, doen niet aan luchtftietserij en nemen onze verantwoordelijkheid. Klimaatverandering en de transities brengen onzekerheden met zich mee. Omgaan met die onzekerheden doen we door aan te geven wat er in Zeeland kan, wat wij zelf doen en ook wat er niet mogelijk is. We zijn geworteld in de Zeeuwse klei en richten onze blik vooruit, zodat we veranderingen aan zien komen en kunnen anticiperen. Met een leefbare toekomst voor Zeeland voor ogen doen we wat we kunnen om daaraan bij te dragen.

Stap voor stap:

In Zeeland heerst een aanpakmentaliteit. Door stap voor stap te werken, zijn we wendbaar en kunnen we inspelen op veranderende omstandigheden. Elke stap dient een doel. Soms vraagt dat om een nieuwe weg in te slaan. We zetten stappen in de richting die we willen opgaan en vallen niet stil. Dit doen we samen met onze partners binnen en buiten de provincie.

Het Zeeuws waardenkader werkt als leidraad bij de afweging welke ruimtevragen op welke plek passend zijn. Aan de hand van het waardenkader – en met name de waarde verscheidenheid – wordt gekeken waar een ruimtevraag van meerwaarde is en waarop de focus wordt gelegd. Niet alles kan overal. Alhoewel er per waarde gekeken kan worden in hoeverre de opgave aansluit bij de Zeeuwse waarden, kunnen de waarden niet los van elkaar gezien worden. Het is een samenhangende set van waarden. Naast de ruimtelijke afwegingen is het Zeeuws waardenkader behulpzaam bij het scherp krijgen van de randvoorwaarden.

Het Rijk hanteert de ruimtelijke kwaliteit als uitgangspunt voor ontwikkelingen. Ruimtelijke kwaliteit ontstaat wanneer er synergie gevonden wordt tussen de gebruikswaarde (praktisch en functioneel), belevingswaarde (fijne plek, herkenbaar) en toekomstwaarde (duurzaam, aanpasbaar en overdraagbaar aan volgende generatie) van een plek. Het belang van de herkomstwaarde is hieraan toegevoegd. Door te weten waar we vandaan komen, zien we scherper waar we heen willen. De optimale synergie tussen de drie waardes is altijd tijd en plek afhankelijk. Zoals je kunt zien, sluiten het Zeeuws waardenkader en de ruimtelijke kwaliteit op elkaar aan.

Bron: website Mooi Nederland

Bijlage B: Notitie productbeeld en proces Ruimtelijk Arrangement, Definitief

1. Inleiding

Deze notitie geeft een beschrijving van het Ruimtelijk Arrangement: wat is het, hoe functioneert het, en hoe zien het proces van totstandkoming en het cyclisch proces van monitoring en aanpassing van het Ruimtelijk Arrangement eruit? Het Ruimtelijk Arrangement volgt uit het startpakket, het ruimtelijk voorstel en de hierover gevoerde dialoog tussen Rijk en provincies en is bedoeld om omgevingsbeleid van de Nationale Omgevingsvisie/Nota Ruimte en de Provinciale Omgevingsvisies met elkaar in overeenstemming te brengen.

In de kern betreft het Ruimtelijk Arrangement daarmee een set van bestuurlijke afspraken om het nationaal en provinciaal omgevingsbeleid onderling af te stemmen. Zo wordt er gebouwd aan een gezamenlijke agenda op ruimtelijke ordening om bij te dragen aan de realisatie van ruimtelijke opgaven in elke provincie.

Dat is nodig omdat steeds vaker sprake is van complexe en schurende ruimtelijke opgaven en de schaarse ruimte eerlijk moet worden verdeeld. Binnen provincies vallen nationale en regionale opgaven samen. Denk aan de woningbouwopgave, de energie- en grondstoffentransitie, de landbouw en het belang van een gezonde en veilige leefomgeving. Dit vraagt om afstemming. Rijk en provincies staan samen aan de lat om de regie op de ruimte vorm te geven op nationaal en provinciaal niveau. Zo dragen we gezamenlijk bij aan de ontwikkeling van de toekomstige fysieke leefomgeving in Nederland.

In deze notitie wordt ook stilgestaan bij de hoofdlijnen van het proces van totstandkoming van de eerste Ruimtelijk Arrangementen, het cyclisch proces dat nodig is voor de afstemming, monitoring en aanpassing van de Ruimtelijk Arrangementen en de bijbehorende governance.

Deze notitie is tot stand gekomen in een coproductie tussen Rijk en provincies. Dit productbeeld is onderdeel van een gezamenlijk leerproces in de ingezette NOVEX-samenwerking tussen Rijk en provincies en kan later worden verfijnd en aangescherpt.

Deze notitie is als volgt opgebouwd:

1. Inleiding
2. Context Ruimtelijk Arrangement
3. Ruimtelijk Arrangement
4. Inhoud Ruimtelijk Arrangement
5. Procesontwerp totstandkoming Ruimtelijk Arrangement
6. Aandachtspunten bij opstellen Ruimtelijk Arrangement

2. Context Ruimtelijk Arrangement

2.1. Regeerprogramma

In het Regeerprogramma² staat dat het kabinet regie voert op de ruimtelijke ordening, met een coördinerende rol voor de minister van VRO. In gebieden komen verschillende (ruimtelijke) opgaven samen. Daarom is het van belang om gebiedsgericht aan de slag te gaan en aan te sluiten bij de regionale opgaven en kansen. Binnen het programma NOVEX worden ruimtelijke afspraken gemaakt over hoe de opgaven worden opgepakt, via de Ruimtelijk Arrangementen die worden afgesloten tussen Rijk en provincies en via de uitvoeringsagenda's van de NOVEX-gebieden. Het Ruimtelijk Arrangement is bedoeld om afspraken te maken over de ruimtelijke vertaling van nationale en regionale maatschappelijke opgaven. Dit onder andere met behoud van ruimtelijke kwaliteit en oog voor een eerlijke verdeling van de schaarse ruimte.

De eerste generatie van Ruimtelijk Arrangementen is bijzonder, omdat deze samenvallen met het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte. De eerste Arrangementen zijn daardoor een gedeelde bestuurlijke agenda, die zowel bijdragen aan de doorwerking van de nationale keuzes en Rijkskaders in provinciale en regionale agenda's als ook agenderend richting de Nota Ruimte.

2.2. Programma NOVEX

Met het programma NOVEX is de samenwerking tussen Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen opnieuw vormgegeven zowel op het vlak van ontwikkeling als van uitvoering van het omgevingsbeleid. De ingezette NOVEX-samenwerking tussen Rijk en provincies wordt door beide partijen als positief ervaren. Ook het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)³ stelt in hun reflectie

op de ruimtelijke voorstellen van de provincies dat de ingezette gebiedsgerichte NOVEX-samenwerking gecontinueerd moet worden om tot ruimtelijke inpassing te komen van grote maatschappelijke opgaven. Opgaven die allemaal een beroep doen op de schaarse beschikbare ruimte.

Het programma NOVEX geeft via twee sporen vorm aan de noodzakelijke versnelling, versterking en vernieuwing van Nederland:

1. Het spoor 'Regie Provincies' richt zich op de afstemming van het ruimtelijk beleid tussen Rijk en elke individuele provincie om de regie op de ruimtelijke ordening zo eenduidig mogelijk te maken en de uitvoering van ruimtelijk beleid te bevorderen. Het Ruimtelijk Arrangement dient als middel om die afstemming van het lopende ruimtelijke beleid tussen Rijk en provincies te faciliteren. Voor het proces dat toewerkt naar twaalf Ruimtelijk Arrangementen vormen het Startpakket⁴ van het Rijk, de ruimtelijke voorstellen en het overleg dat hierover gevoerd is, plus de gemaakte afspraken in DO's NOVEX, de DG-gesprekken en de BO's Leefomgeving de basis. Daarbij wordt ook provincie-overstijgend gekeken naar ruimtelijke opgaven, omdat ruimtelijke ontwikkelingen zich niet laten leiden door provinciegrenzen.⁵
2. Het NOVEX-gebiedenspoor hanteert een gebiedsgerichte aanpak in zestien NOVEX-gebieden, daar waar opgaven de provinciegrenzen overschrijden, meervoudige oplossingen nodig zijn en/of het Rijk zelf actief moet puzzelen. In de NOVEX-gebieden voeren Rijk en provincies, regio's, gemeenten en waterschappen gezamenlijk regie op de complex gestapelde fysieke opgaven. Elke NOVEX-gebied heeft zijn eigen governance. Bij het opstellen van Ruimtelijk Arrangementen vindt – waar relevant – inhoudelijke

² Regeerprogramma (overheid.nl)

³ PBL – zie <https://www.pbl.nl/actueel/nieuws/pbl-rijk-en-provincies-moeten-snel-en-vooral-samen-ruimtelijke-keuzes-maken>

⁴ <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-117809c7d6594659ce728aeb36e4c1c501e53382/pdf>

⁵ Dit in overeenstemming met de motie van de leden Wijnen-Nass en Gabriëls (Tweede Kamer, Vergaderjaar 2024-2025, Kamerstuk 36 600 XXII, nr. 44)

afstemming met NOVEX-gebieden plaats. Deze gebieden worden dus niet uitgesloten. Zie verder paragraaf 4.3 voor de samenhang van beide sporen.

2.3 Ruimtelijke voorstellen en Provinciale Omgevingsvisies

Eind 2022 heeft het Rijk de ruimtelijke opgaven, in de vorm van een startpakket, aan iedere provincie voorgelegd om de nationale ruimtelijke doelen in te passen en te combineren met de lokale doelen en ambities op het gebied van ruimte. In reactie hierop hebben alle twaalf provincies een ruimtelijk voorstel gemaakt. Deze bevatten (op hoofdlijnen) voorstellen hoe om te gaan met samenhangende en integrale ruimtelijke opgaven. Afspraken hierover landen in het Ruimtelijk Arrangement, zie verder paragraaf 3. Volledigheidshalve merken we op dat ruimtelijke voorstellen ook agenderend kunnen zijn richting zowel de Nota Ruimte als de nieuw op te stellen Provinciale Omgevingsvisies.

2.4 Nota Ruimte

Het kabinet voert regie op de ruimtelijke ordening, met een coördinerende rol voor de minister van VRO. De hoofdlijnen van het ruimtelijk beleid van het Rijk worden op grond van de Omgevingswet opgenomen in de Nota Ruimte. Deze vervangt de huidige Nationale Omgevingsvisie. Daarin wordt een integrale afweging van de inrichting van Nederland op de lange termijn gemaakt voor 2030, 2050 en met een doorkijk naar 2100. De ruimtelijke voorstellen van de provincie en de ontwikkelperspectieven van de NOVEX-gebieden vormen input voor de Nota Ruimte.

De Nota Ruimte bevat de nationale ruimtelijke visie met integrale keuzes voor nu, straks en later. Deze keuzes en hieraan gerelateerde opgaven vormen belangrijke bouwstenen voor het Ruimtelijk Arrangement. Zo kan op basis van al gemaakte keuzes in samenhang worden afgewogen welke ruimtelijke implicaties er zijn in een

provincie. Op basis van deze brede afweging kunnen vervolgens nadere afspraken worden gemaakt in het Ruimtelijk Arrangement.

Ten tijde van het afsluiten van de eerste generatie Ruimtelijk Arrangementen werkt het Rijk aan de ontwerp-Nota Ruimte. Het Rijk benut zowel de inhoud van de ruimtelijke voorstellen als de afspraken in de op te stellen Ruimtelijk Arrangementen bij nationale keuzes in de Nota Ruimte. Dat is mogelijk omdat de processen richting ontwerp-Nota Ruimte en de eerste Ruimtelijk Arrangementen grotendeels parallel lopen. Zo kunnen Rijk en provincies in (de aanloop naar) het Ruimtelijk Arrangement afspreken dat punten die provincies belangrijk vinden, worden 'meegenomen' bij de door het Rijk te maken afwegingen. Een goede inhoudelijke afstemming tussen beide processen is dus belangrijk. Met onder andere de werksessies Nota Ruimte en Ruimtelijk Arrangement geven we hieraan invulling.

Het Ruimtelijk Arrangement kan in beginsel niet vooruitlopen op de ontwerp-Nota Ruimte. Die bevat immers nieuw beleid en moet daarom voldoen aan de waarborgen die horen bij nieuw beleid (zoals participatie, rol voor de Tweede Kamer). Wel kunnen vooruitlopend op de Nota Ruimte structurerende keuzes worden gemaakt, indien deze passen binnen de kaders van de NOVI c.q. voorontwerp-Nota Ruimte of indien sprake is van een te nemen 'wezenlijk besluit' (zoals Defensie). Deze keuzes worden wel altijd integraal genomen en kunnen daarom vervolgens 'landen' in de nieuwe Nota Ruimte (en de POVI). Als de gewenste afspraken – anders dan in geval van een 'wezenlijk besluit' – nog niet passen binnen de kaders, dan dient eerst de Nota Ruimte te worden afgewacht. En in algemene zin wordt – zoals hiervoor aangegeven – de inhoud van Ruimtelijk Arrangementen benut bij (accenten in) nationale keuzes. Na vaststelling van de Nota Ruimte levert zij als ruimtelijk beleidskader bouwstenen voor de daaropvolgende Ruimtelijk Arrangementen binnen een cyclisch

3. Ruimtelijk Arrangement

3.1. Doel en definitie

Doel van het Ruimtelijk Arrangement is om vanuit nationaal (nationale programma's en NOVI/Nota Ruimte) en provinciaal (POVI) perspectief ruimtelijk beleid onderling af te stemmen en zo bij te dragen aan de uitvoering van opgaven in een provincie.

Dit zorgt voor een eerlijke en goede verdeling van ruimte, rekening houdend met een diversiteit aan belangen, zoals kosten en baten, duurzaamheid, leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit en gebaseerd op drie leidende ruimtelijke principes:

1. Recht doen aan volgende generaties: niet afwentelen

Goed voorouderschap is belangrijk. We schuiven problemen niet af naar elders of naar toekomstige generaties en we streven naar een eerlijke verdeling van de lusten en lasten.

2. Recht doen aan schaarste: meervoudig ruimtegebruik

Ruimte is schaars en waardevol. Daarom zoeken we waar het kan naar mogelijkheden voor slimme functiecombinaties en naar efficiënt ruimtegebruik met behoud van ruimtelijke kwaliteit.

3. Recht doen aan eigenheid: gebiedskenmerken centraal

We beschermen en benutten wat er is en ontwikkelen nieuwe, onderscheidende ruimtelijke kwaliteit. We werken aan lokaal passende oplossingen.

3.2 Wat is het Ruimtelijk Arrangement

Het Ruimtelijk Arrangement is een set van wederkerige bestuurlijke afspraken tussen Rijk en provincies, gericht op een langjarig inhoudelijk commitment op afspraak en koers. Dit aan de hand van drie typen afspraken, zoals benoemd in het startpakket (zie verder 4.1).

De afspraken hebben betrekking op de ruimtelijke vertaling van nationale en regionale maatschappelijke opgaven en de ordening

en inpassing hiervan. Uit deze afwegingen worden afhankelijkheden en consequenties van ruimtelijke keuzes en opgaven in een gebied inzichtelijk. Want niet alles kan overal en tegelijkertijd. De input voor de te maken afspraken in de eerste generatie van het Ruimtelijk Arrangement vormen de inhoud van de ruimtelijke voorstellen en omgevingsvisies van provincies, de Rijksbrede reactie op de ruimtelijke voorstellen, de ontwikkelperspectieven van de NOVEX-gebieden, de (totstandkoming van de) nieuwe Nota Ruimte en de (nationale) beleidsprogramma's van het Rijk. Zie verder paragraaf 4. Daarbij wordt ook gekeken naar provincie-overstijgende opgaven bij de ruimtelijke vertaling van nationale opgaven, omdat ruimtelijke ontwikkelingen zich niet laten leiden door provinciegrenzen.⁶ Hiermee wordt tevens recht gedaan aan het principe "niet afwentelen naar elders."

Het Ruimtelijk Arrangement is dus bedoeld voor de ruimtelijke samenhang tussen alle ruimtelijke opgaven en keuzes waar Rijk en provincie gezamenlijk voor staan en heeft daarmee een integrerend karakter binnen ruimtelijke ordening. Nieuwe ruimtelijke opgaven kunnen ontstaan, wat kan leiden tot nieuwe nationale programma's. Een belangrijk deel van de afspraken over deze opgaven zullen ergens anders gemaakt worden, bijvoorbeeld in een NOVEX-gebied of via een nationaal beleidsprogramma. Dit voorkomt onnodige parallelle besluitvorming. Bestaande afspraken worden in beginsel gerespecteerd en wijzigen niet door het proces van de Ruimtelijk Arrangementen. Wel is in het Arrangement ruimte om bestaande (sectorale) afspraken tegen het licht te houden, met het oog op het benutten van nieuwe kansen en het maken van integrale afwegingen.

Het Ruimtelijk Arrangement heeft een agenderend karakter. Dat betekent dat besluitvorming over zaken zoals aanpassing van regelgeving, juridisch instrumentarium en inzet van financiële

⁶ Dit in overeenstemming met de motie van de leden Wijnen-Nass en Gabriëls (Tweede Kamer, Vergaderjaar 2024-2025, Kamerstuk 36 600 XXII, nr. 44)

middelen via de geëigende sectorale structuren van Rijksweg en provincie verloopt. Dit conform de verantwoordelijkheden van de te onderscheiden overheden in de Omgevingswet.

Agenderend staat hier niet gelijk aan vrijblijvend. De minister van VRO in haar coördinerende regierol binnen ruimtelijke ordening en de provincies in hun wettelijke coördinerende rol staan voor de uitvoering van alle gemaakte afspraken in het Ruimtelijk Arrangement.

Doel: Het Ruimtelijk Arrangement heeft tot doel om de ruimtelijke vertaling van maatschappelijke opgaven op nationaal en provinciaal niveau op elkaar af te stemmen. Het bevat een agenda voor doorwerking en uitwerking van de gemaakte afspraken naar zowel Rijks- als provinciaal beleid. Dit voor een eerlijke en goede verdeling van ruimte met oog voor ruimtelijke kwaliteit.

Definitie: Het Ruimtelijk Arrangement is een set aan wederkerige bestuurlijke afspraken tussen Rijk en provincie over de ruimtelijke vertaling van nationale en regionale maatschappelijke opgaven in een provincie.

4. Inhoud Ruimtelijk Arrangement

4.1. Type afspraken

Het Ruimtelijk Arrangement is een set aan wederkerige bestuurlijke afspraken tussen Rijk en provincie over de ruimtelijke vertaling van nationale en regionale maatschappelijke opgaven in een provincie. Bij het maken van afspraken maken we de consequenties op doelen op nationaal en/of provinciaal niveau inzichtelijk. Waar relevant worden collectieve afspraken gemaakt die voor meerdere of alle provincies van toepassing zijn. Het Ruimtelijk Arrangement bestaat minimaal uit de volgende typen wederkerige bestuurlijke afspraken:

1. Afspraken over te agenderen keuzes tot en met 2030 voor de ontwerp-Nota Ruimte. Daarbij is het – zoals aangegeven – mogelijk bestaande keuzes tegen het licht te houden, met het oog op het benutten van nieuwe kansen en oplossingen. En afspraken over ruimtelijk structurerende keuzes die passen binnen bestaand beleid kunnen wel landen in de Nota Ruimte en POVI.
2. Uitvoeringsafspraken. Uitgangspunt is het gezamenlijke commitment van Rijk en provincie komend vanuit de opgave. Dit met behoud van ieders verantwoordelijkheid. Het gaat dan onder andere om afspraken over het agenderen van eventuele aanpassing van juridisch instrumentarium, verantwoordelijkheden en proces-meekoppelkansen, afspraken over inzicht in afhankelijkheden en consequenties voor haalbaarheid van andere nationale belangen in de desbetreffende provincie. Om tot uitvoering te komen, kan het ook nodig zijn om een gezamenlijk beeld te krijgen van benodigde en beschikbare middelen. Aan het Ruimtelijk Arrangement zelf zijn op dit moment geen middelen verbonden. Eventuele toekenning van budget uit andere Rijksprogramma's vindt plaats op de daarvoor bestemde tafels. Specifieke aandacht vraagt het benutten van geo-data aan de voorkant van het

proces, in overeenstemming met de gezamenlijke visie 'Zicht op Nederland'.

3. Afspraken over vervolgonderzoeken. Voor sommige opgaven ligt mogelijk nog te weinig informatie op tafel. In dat geval kunnen afspraken over een vervolgvragenstelling nodig zijn om de juiste ruimtelijke keuzes op termijn te maken.

De afspraken kunnen vergezeld gaan van kaartbeelden ter illustratie en visualisatie van de (stapeling van) opgaven en ruimtelijke keuzes. Deze illustraties dragen bij aan data-gedreven werken binnen de ruimtelijke ordening.

Het Rijk en de provincies zien het Ruimtelijk Arrangement als groeimodel waarbij de ruimtelijke opgaven steeds concreter zullen worden. Dit betekent tevens dat de Ruimtelijk Arrangementen op termijn uitgebreid kunnen worden om de effectiviteit te vergroten.

4.2. Nieuwe en bestaande afspraken

Het Ruimtelijk Arrangement heeft tot doel om nationaal en provinciaal ruimtelijk beleid op elkaar af te stemmen. De ruimtelijke vertalingen van maatschappelijke opgaven die vragen om een integrale afweging van Rijk en provincies komen daarom in aanmerking voor afspraken in het Ruimtelijk Arrangement. Bestaande afspraken worden in beginsel gerespecteerd en wijzigen niet door het proces van de Ruimtelijk Arrangementen, tenzij sprake is van nieuwe kansen en oplossingen. Dat geldt zowel voor al gemaakte provinciale afspraken als voor nationale beleidsprogramma's en NOVEX-gebieden (zie ook 4.3).

Voor sommige vraagstukken is het formuleren en maken van een

⁷ Zie brief Provinciaal startpakket fysieke leefomgeving d.d. 12 december 2022.

concrete keuze al mogelijk. Voor veel vraagstukken kan, bij provincies, het Rijk of beide, eerst onderzoek nodig zijn met betrekking tot de probleemstelling of als het vraagstuk al verder is, tot het verkennen van mogelijke oplossingsrichtingen. Dat zal vooral ook het geval zijn bij het komend Ruimtelijk Arrangement, het eerste in het cyclische proces.

Op het moment dat er daadwerkelijk onderzoek nodig is, dan zijn er grofweg drie fases te onderscheiden alvorens duidelijk is welke input met een Ruimtelijk Arrangement meegeven wordt voor een omgevingsvisie van Rijk en/of provincie, een sectoraal (Rijks) programma of gebiedsaanpak. In andere gevallen kan het zijn dat we direct overgaan tot het maken van concrete afspraken op inhoud, proces en randvoorwaarden. In bijlage 3 volgt een meer gedetailleerde omschrijving van deze fasering.

4.3. Samenhang met NOVEX-gebieden

In de NOVEX-gebieden komen veel ruimtelijke opgaven samen. Daar werken Rijk, provincie, regio en waterschappen samen aan ontwikkelperspectieven en uitvoeringsagenda's en streven zij ernaar hun eigenstandige besluitvorming zoveel mogelijk af te stemmen. Rijk en provincies hebben en houden daarin (net als gemeenten en waterschappen) ieder hun eigen bevoegdheden, zoals die voortvloeien uit de Omgevingswet.

Met de Arrangementen streven Rijk en regio ernaar hun eigen ruimtelijk beleid in de Nota Ruimte en in de POVI's af te stemmen met de ontwikkelperspectieven en uitvoeringsagenda's in NOVEX-gebieden. Waar er tegenstrijdigheden zijn of dreigen, treden Rijk en provincie(s) met elkaar en met het NOVEX-gebied in overleg.

5. Procesontwerp totstandkoming Ruimtelijk Arrangement

Provincies en Rijk hebben een procesontwerp/planning gemaakt voor de totstandkoming van de eerste twaalf Ruimtelijk Arrangementen. De eerste generatie van de Ruimtelijk Arrangementen Rijk – provincies vormt de start van een cyclisch proces van samenwerking tussen het Rijk en de provincies voor ruimtelijke ordening en ontwikkeling. In de tweede helft van 2024 is het vullen van de Arrangementen gestart. Dit proces loopt parallel aan de totstandkoming van de ontwerp-Nota Ruimte. Omdat het Ruimtelijk Arrangement agendeert en wel bestuurlijk maar niet in juridische zin bindt, is dit goed mogelijk. Na de voorbereidende fase (die loopt t/m oktober) en de fase van opstellen (oktober t/m februari) volgt de fase van afstemming (maart t/m mei). Nadat beeldvorming en oordeelsvorming ten aanzien van de Ruimtelijk Arrangementen hebben plaatsgevonden, volgt de laatste fase om te komen tot besluitvorming (mei-juni). Deze fase wordt afgerond met afstemming en vaststelling van de Ruimtelijk Arrangementen tijdens de BOL's in juni 2025.

6. Uitgangspunten bij opstellen Ruimtelijk Arrangement

- Het Ruimtelijk Arrangement heeft geen juridische status en het is geen beleidsdocument onder de Omgevingswet. De afspraken zijn echter niet vrijblijvend. Afspraken die we maken in het Ruimtelijk Arrangement worden nagekomen door het Rijk en provincies. We kunnen elkaar aanspreken op het nakomen van (de doorwerking van) afspraken.
- De afspraken in het Ruimtelijk Arrangement moeten wel passen binnen de taken en bevoegdheden zoals die in de Omgevingswet zijn vastgelegd en beschreven. Afspraken kunnen niet verder reiken dan provincies en Rijk op grond hiervan kunnen waarmaken.
- Ruimtelijke kaarten in het Ruimtelijk Arrangement kunnen als zodanig geen status hebben. Kaarten zijn ter illustratie en dienen als middel om inhoudelijk tot goede integratie en afwegingen te komen en helder te communiceren over de ruimtelijke ideeën en voorstellen. Het onderling uitwisselen en interpreteren van kaarten tussen het Rijk en de provincies is een lerend proces en kan als zodanig gezien worden in de cyclus van totstandkoming eerste Ruimtelijk Arrangementen, uitvoering, monitoring en herijking van het Ruimtelijk Arrangement.
- Het doel van het Ruimtelijk Arrangement is niet om alle sectorale afspraken tussen het Rijk en de provincies in het fysieke domein samen te brengen. Het gaat om de ruimtelijke vertaling van maatschappelijke opgaven waarover we wederkerige bestuurlijke afspraken maken. Het Ruimtelijk Arrangement bevat daarmee afspraken die relevant zijn voor de integrale afweging van keuzes en die ook kunnen worden betrokken bij de vormgeving van het nationaal ruimtelijk beleid in de Nota Ruimte.
- De minister van VRO stemt vanuit de rol als coördinerend minister af met mede-bewindspersonen. Het Ruimtelijk Arrangement bestaat uit afspraken tussen Rijk en provincie.
- Onderdeel van deze coördinatie is ervoor te zorgen dat zicht is op de samenhang tussen nationale programma's op zaken die

raken aan de inhoud van het Ruimtelijk Arrangement, zoals gebiedsgerichte afspraken.

- Zoals gesteld in het advies van het CRA dient ook aandacht te zijn voor en gestuurd te worden vanuit het ministerie van VRO op samenhang met andere ruimtelijk en gebiedsgerichte programma's en hun eigen samenwerkingsgremia, zoals Elke regio telt en het programma Leefbaarheid en Veiligheid. Hieraan wordt inmiddels invulling gegeven.
- De provincies dragen zorg voor afstemming met de medeoverheden in hun grondgebied. Deze partijen ondertekenen niet mee. Het Ruimtelijk Arrangement kan een passage over deze afstemming bevatten.
- In het cyclisch proces van totstandkoming van Ruimtelijk Arrangementen dient ook rekening te worden gehouden met afstemming met de Provinciale Staten.
- De doorwerking in de POVI is afhankelijk van de cyclus die iedere provincie hanteert voor de actualisatie.
- In dit gezamenlijk proces gaan we oefenen en leren. Afsproken wordt om jaarlijks een evaluatiemoment te hanteren en waar dit kan het product Ruimtelijk Arrangement verder te verbeteren.

Het Ruimtelijk Arrangement verbeeld en toegevoegde waarde

Het Ruimtelijk Arrangement verbeeld

Het Ruimtelijk Arrangement is voor de ruimtelijke samenhang tussen alle ruimtelijke opgaven en keuzes waar Rijk en provincie gezamenlijk voor staan en heeft daarmee een integrerend karakter binnen ruimtelijke ordening. Het figuur op de volgende pagina toont (van links naar rechts) het doel van het Ruimtelijk Arrangement:

- **Ruimtelijke opgaven (links):** Op ruimtelijke opgaven zit ruimte tussen provinciaal en nationaal ruimtelijk beleid; dit hindert uitvoering.

- **Stroomlijnen (midden):** Afspraken in Ruimtelijk Arrangementen die provinciaal en nationaal ruimtelijk beleid in lijn brengen, nemen belemmeringen weg.
- **Uitvoeren (rechts):** zo kan sneller tot uitvoering over worden gegaan.

Toegevoegde waarde Ruimtelijk Arrangement

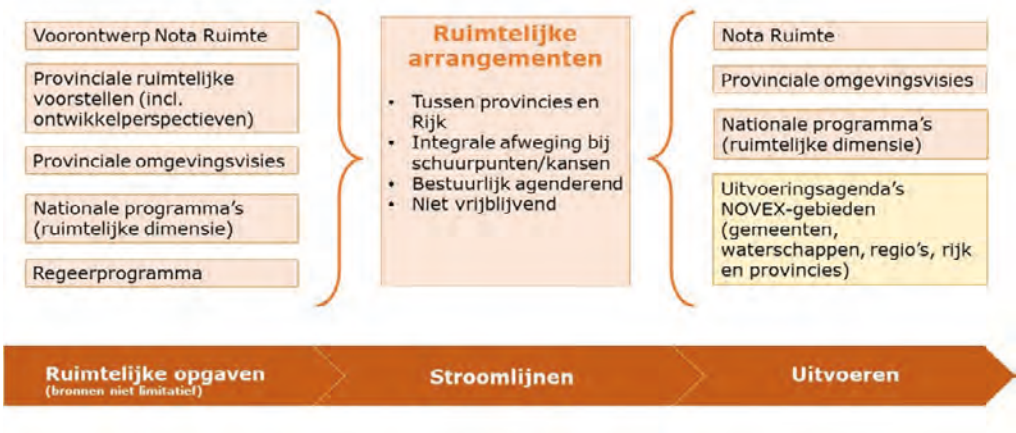
Rijk en provincies hebben een gedeeld beeld van de urgentie, van de omvang van opgaven en van noodzaak tot afstemming voor het maken van keuzes op nationaal, provinciaal en lokaal niveau. Bij alle overheden is behoefte aan een bestuurlijke tafel en cyclus (DO NOVEX, DG-overleg en BOL) om de samenhang van ruimtelijke opgaven gezamenlijk in kaart te brengen en tot samenhangende keuzes in beleid te komen. Hierbij moet volgens alle betrokkenen ook scherp worden gekeken naar de consequenties en afhankelijkheden als gevolg van sectorale afspraken tussen Rijk en provincies.

Het PBL en het College van Rijksadviseurs (CRa) bevestigen dit in hun reflecties op de provinciale ruimtelijke voorstellen van begin 2024. Zij roepen op om verder te gaan met de ingezette gebiedsgerichte NOVEX-samenwerking van Rijk en provincies en vaart te maken met het concretiseren van ruimtelijke keuzes. Het Ruimtelijk Arrangement is voor het PBL het geëigende instrument waarin de brede afweging en agenderende afspraken over ruimtelijke keuzes in gebieden terug kan komen.

Cyclisch verloop en governance

Het Ruimtelijk Arrangement kent een cyclisch verloop. In een cyclisch proces kunnen de Ruimtelijk Arrangementen worden geactualiseerd. Een dergelijk proces met een dergelijke adaptieve programmering in de gezamenlijke ruimtelijke agenda kan zo tegemoetkomen aan de noodzaak om in te spelen op nieuwe kansen en ontwikkelingen en rekening te houden met onzekerheden. Met andere woorden, een Ruimtelijk Arrangement is nooit 'af' en wordt periodiek geactualiseerd.

Ruimtelijk arrangement – input en output

De afspraken kunnen ook gaan over het op elkaar afstemmen van beleidslijnen of zelfs visies op de toekomst. En ook die zullen landen in de Omgevingsvisies. Als het gaat om gebied specifieke vraagstukken kunnen de gemaakte keuzes leiden tot een gebiedsgerichte aanpak. Daarmee wordt het doel bereikt om ruimtelijk beleid van de rijksoverheid (zoals de Nota Ruimte) en provincies voortdurend op elkaar af te stemmen.

Het eerste ruimtelijke Arrangement zal vooral afspraken bevatten over gedeelde beelden, vervolgonderzoeken en analyses. Dit omdat simpelweg nog niet alle inhoudelijke informatie over opgaven en te maken keuzes nu al beschikbaar is. Voor sommige vraagstukken is het beschrijven en nemen van een concrete keuze wellicht nu al mogelijk op basis van de huidige stand van denken van Rijkszijde en provinciaal. Naarmate de cyclus vordert zal het Ruimtelijk Arrangement naar verwachting meer afspraken bevatten over daadwerkelijk te maken keuzes over inpassing van opgaven in een provincie.

Voorstel is dat de cyclus in de basis bestaat uit de volgende governance: 2 keer paar jaar DO NOVEX per provincie (okt/nov en maart/april), een DG-ronde per provincie (feb) en een Bestuurlijk overleg leefomgeving per landsdeel (jun). Buiten deze governance om kan indien noodzakelijk een extra bestuurlijk overleg tussen provincie(s) en departement(en) worden georganiseerd om bijvoorbeeld provincie-overstijgende vraagstukken te bespreken. In de jaarlijkse Bestuurlijke Overleggen Leefomgeving vindt monitoring van de afspraken van de Ruimtelijk Arrangementen plaats, worden afspraken aangepast, afgevoerd en nieuwe afspraken gemaakt. Dat gebeurt als gevolg van voortgang, nieuwe ontwikkelingen, kansen, vraagstukken en inzichten. Voorafgaand aan elke BOL en BO MIRT wordt ter afstemming een plenair DO Rijk-Provincies georganiseerd. We zijn ons bewust dat deze overlegstructuur afhankelijk is van

de inhoud die Rijk en provincies samen ambtelijk op de werkvloer produceren. Omdat we in 2025 Ruimtelijk Arrangementen per provincie sluiten, zullen we nog bezien of een landsdelige opzet van het BOL passend is.

Ten aanzien van de governance hebben we gezamenlijk nog een aantal verduidelijkende stappen te zetten, bijvoorbeeld als het gaat over de precieze relatie met het BO MIRT en de rol van het BAC.

Dit werkproces wordt in overleg met Rijk en provincies in december 2024 verder uitgewerkt, met nadrukkelijke aandacht voor sturing, stroomlijning en de efficiënte inzet van beschikbare capaciteit, ook gezien de relevante samenhang met het traject richting de Nota Ruimte. Accounthouders van VRO houden bovendien zicht op de diversiteit aan ruimtelijke overleggen.

Nadere toelichting fasering afspraken Ruimtelijk Arrangement

Fase 0: Filter

In deze fase wordt bezien of de te maken afspraken niet al onderdeel zijn van een primair proces, zoals de nationale beleidsprogramma's en passen bij de opgesteld randvoorwaarden, zoals dat afspraken in het Ruimtelijk Arrangement moeten passen binnen de taken en bevoegdheden zoals die in de Omgevingswet zijn vastgelegd en beschreven. Uiteraard is het mogelijk vraagstukken te agenderen. Afspraken kunnen niet verder reiken dan provincies en Rijk op grond hiervan kunnen waarmaken.

Fase 1: Gedeelde probleemanalyse

In de eerste fase is het doel het verkrijgen van een gezamenlijk, scherp en concreet beeld over het vraagstuk.

In deze fase staan vragen centraal als:

- Wat zijn (hier) opgaven en doelstellingen?
- Welke belangen zijn relevant bij een integrale ruimtelijke afweging?
- Wie zijn de stakeholders?
- Op welke termijn is een besluit nodig om verder te komen?

Deze fase start op basis van een afspraak in het Arrangement over het doen van een gezamenlijke probleemanalyse, wie hierbij het voortouw neemt, welke aanpak wordt gekozen (bijvoorbeeld een data-analyse en/of ontwerpend onderzoek), en binnen welke termijn de afspraak gerealiseerd wordt. Na afloop van de probleemanalyse wordt in het BOL de probleemanalyse besproken en overwogen of het vraagstuk doorgezet kan worden naar fase 2 voor het verkennen van de oplossingsrichtingen. Is dat het geval dan volgt een nieuwe afspraak in het ruimtelijke Arrangement. Maar het kan ook zijn dat op basis van de probleemanalyse wordt vastgesteld dat dit vraagstuk zich (nog) niet leent voor verdere afspraken in het Arrangement. Dan wordt het vraagstuk (tot nader order) afgevoerd.

Fase 2 Verkennen oplossingsrichtingen

In deze tweede fase staan vragen centraal als:

- Wat zijn mogelijke keuzes?
- En wat zijn hiervan gevolgen voor andere opgaven in de fysieke leefomgeving?

Voorafgaand aan deze fase worden op basis van de probleemanalyse afspraken gemaakt over de in beeld te brengen oplossingsrichtingen, de belangen die daarbij betrokken worden en de informatie die op tafel moet liggen om tot een voorkeursrichting te kunnen komen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan informatie rondom ruimtelijke kwaliteit, cultureel erfgoed, water en bodem en milieu.

Onderdeel van deze afspraak is op welke wijze deze verkenning tot stand komt, wie wat doet en op welke termijn. Afhankelijk van het karakter van het vraagstuk – generiek of gebiedsspecifiek –

richt de verkenning zich op oplossingsrichtingen die aanpassingen van nationaal of provinciaal beleid betreffen (actualisatie NOVI/POVI) en/of die in een sectoraal Rijksprogramma worden opgepakt, dan wel oplossingsrichtingen die een gebiedsgerichte aanpak vragen. Belangrijk is dat in deze fase de uitvoerbaarheid van de voorkeursrichting in beeld wordt gebracht.

Na afloop van deze fase vindt bespreking in het DO NOVEX/DG-ronde plaats om een voorkeursrichting voor (beleids)keuze te bepalen. Met de vastgestelde voorkeursrichting kan het vraagstuk door naar fase 3, waarin uitwerking plaatsvindt van de benodigde aanpassingen in het beleid, dan wel van de gebiedsgerichte aanpak. Bij het doorzetten naar fase 3 volgt een nieuwe afspraak in het ruimtelijke Arrangement via het BOL. In het BOL kan ook bepaald worden dat verdere uitwerking (nog) niet plaats zal vinden. In dat geval wordt het vraagstuk (tot nader order) afgevoerd.

Fase 3 uitwerken voorstel (beleids)keuze:

In deze laatste fase van een vraagstuk staat de volgende vraag centraal:

- Welke input voor een beleidskeuze of welke uitwerking voor een gebied geven we mee?

Voorafgaand aan deze fase wordt besloten welke voorkeursrichting ten aanzien van beleid of gebiedsaanpak wordt uitgewerkt. Aan de voorkant wordt meegegeven welke aspecten hierbij moeten worden uitgewerkt.

Na afloop van deze fase vindt bespreking in het BOL plaats en wordt besloten om de uitwerking al dan niet mee te nemen in de actualisaties van omgevingsvisies of in (sectorale) programma's dan wel te implementeren in een gebiedsgerichte aanpak.

Bijlage C: Andere trajecten en beleidsstukken

Leeswijzer

In het Ruimtelijk Arrangement maken het Rijk en Zeeland wederkerige afspraken om hun nationale en provinciale omgevingsbeleid onderling af te stemmen. Naast het Ruimtelijk Arrangement zijn er binnen Zeeland en tussen het Rijk en Zeeland ook andere trajecten of beleidsstukken die een impact hebben op de Zeeuwse Omgeving.

In deze bijlage zijn die Zeeuwse trajecten en beleidsstukken opgenomen. Het gaat hierbij zowel om vastgestelde stukken, als stukken die in ontwikkeling zijn. Relevante Rijksprogramma's zijn hiervan uitgezonderd. Deze zijn eerder in het Ruimtelijk Voorstel Zeeland (2023) opgenomen. De benoemde stukken zijn gebruikt als naslagwerk, om inzichtelijk te krijgen of mogelijke afspraken al in andere trajecten worden gemaakt.

Deze bijlage is géén uitputtende lijst. Het betreft een momentopname die eveneens alleen trajecten en beleidsstukken betreffen die, binnen de thema's van dit Ruimtelijk Arrangement, een impact op de ruimte.

Landelijk gebied

- In ontwikkeling: volgende versie Zeeuws Gebiedsprogramma

Landbouw

- Klimaatadaptatiestrategie Zeeland 2021-2026 ([digitale bron](#))
  - We zetten een kennisplatform op voor bodemkwaliteit en volhoudbare landbouw
  - We zetten in op het verbeteren van de bodemstructuur t.b.v. het opvangen van weersextremen
  - We verankeren klimaatadaptatie en (eco-) systeemdiensten in agrarisch stimulerings- en studiebeleid
  - We verkennen de mogelijkheden voor een klimaatadaptieve aanpak van de Zeeuwse grondbank

Natuur (gebieden, netwerk en groenblauwe dooradering)

- De Zeeuwse Bosvisie ([digitale bron](#))
  - 205 ha bos binnen Natuurnetwerk Zeeland (NNZ) en 205 ha buiten NNZ
- Klimaatadaptatiestrategie Zeeland 2021-2026 ([digitale bron](#))
  - We zetten een plus op het versneld afronden van het provinciale Natuurnetwerk
  - We herstellen en richten een robuust bodem- watersysteem in door het opstarten van een integrale gebiedsgerichte aanpak
  - We optimaliseren inrichting en beheer van bestaande en nieuwe natuurgebieden
  - We bouwen meer kennis en inzicht op over klimatologische effecten op soorten en leefgebieden
  - Een natuurinclusieve benadering wordt voor overheid en private partijen een vast onderdeel bij (plan)ontwikkeling en beheer
  - We versterken natuur buiten het provinciale natuurnetwerk en we verbinden noodzakelijke bestaande natuurgebieden binnen Zeeland

- We realiseren overgangszones rondom bestaande en nieuwe natuur
- We stimuleren agrarische functionele (agro)biodiversiteit
- We behouden buitendijkse natuur en ontwikkelen alternatieven

Zoetwaterbeschikbaarheid

- Kennisprogramma Zeespiegelstijging, spoor II: Systeemanalyses zoetwater regio volkerak-Zoommeer ([digitale bron](#))
  - Maximum chloridegehalte (zout) bedraagt tussen 15 maart en 15 september 450 mg/l (ter hoogte van Bathse brug) voor het Volkerak-Zoommeer (kennisprogramma Zeespiegelstijging spoor II Systeemanalyses zoetwater regio Volkerak-Zoommeer)
- Waterakkoord Volkerak-Zoommeer ([digitale bron](#))
  - Regeling van de inname van water uit het Volkerak-Zoommeer
- Verdrag tussen het Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk België betreffende de verbetering van het kanaal van Terneuzen naar Gent en de regeling van enige daarmede verband houdende aangelegenheden ([digitale bron](#))
- Scheldetractaat 1843 ([digitale bron](#))
  - Ontvangstplicht/afwatering voor Vlaams water
- Zeeuws Deltaplan zoetwater ([digitale bron](#))
  - Slim regionaal waterbeheer
  - Pilot(s) hergebruik effluent
  - Aanvoer/hergebruik effluent Zeeuws-Vlaanderen
  - Uitrollen proeftuin zoetwater
  - Uitbreiden proeftuin
  - Optimalisatie watersysteem Zeeland
  - Krenvisie West-Brabant
  - FRESHEM-NL/Zoet-zout monitoring
  - Grondwatermodellering Zeeland/West-Brabant
  - Ondergrondse wateropslag Wolphaartsdijk onderzoek, infiltratie en aanleg onttrekkingsvoorzieningen

- Optimalisatie zoetwatersituatie PAN-polders West-Brabant
- Optimalisatie benutting landbouwwaterleiding
- Verkenning benutting brak grondwater voor drinkwatervoorziening
- We richten watersystemen robuust in door het opstarten van een integrale gebiedsgerichte aanpak op basis van de uitkomsten van het Zeeuws Deltaplan Zoet Water (ZDZW)
- Klimaatadaptatiestrategie Zeeland 2021-2026 ([digitale bron](#))
  - We concretiseren en operationaliseren het ten minste behouden en waar mogelijk vergroten van zoetwaterbellen
  - In gebieden waar specifieke vormen van bedrijfsvoering of teelten niet ondersteund kunnen worden is een transitie naar een andere innovatieve bedrijfsvoering of andere functie onvermijdelijk
  - We blijven inzetten op het maatregelenpakket Kaderrichtlijn Water

Recreatie en toerisme

- Klimaatadaptatiestrategie Zeeland 2021-2026 ([digitale bron](#))
  - We maken een overzicht van maatregelen die bijdragen aan een klimaatadaptieve inrichting en bedrijfsvoering
  - We helpen ondernemers in te spelen op het nieuwe klimaat:
    - We starten pilotprojecten voor het klimaatadaptief inrichten van de buitenruimte
- We brengen de opgave in beeld en vertalen dit naar de wensen en eisen van de recreatieve sector
- We stellen een programma op voor kennisdeling en -ontwikkeling voor klimaatadaptief handelen
- We verbreden het aanjaagprogramma met het onderdeel klimaatadaptatie
- We waarborgen de kwaliteit van zwem- en drinkwater
- We onderzoeken hoe maatregelen die bijdragen aan het verminderen van de gevolgen van extreem weer bij evenementen kunnen worden opgenomen in het gemeentelijk beleid waarop vergunningen worden verleend
- We koppelen de campagne 'Het klimaat verandert, Zeeland verandert mee' aan bewustwording binnen de toeristische sector
- We stellen een gezamenlijk fonds op om recreatieve zandsuppleties mogelijk te maken, aanvullend op zandsuppletie in het belang van waterveiligheid
- Regiodeal Zeeland in Stroomversnelling 2.0 ([digitale bron](#))
  - Toeristische gebieden uit de Kustvisie (aandachtsgebieden) worden verbeterd
  - Revitalisering (kwaliteitsverbetering/verduurzaming) van recreatiebedrijven d.m.v. een aanjaagprogramma innovatie en een fonds voor verblijfsrecreatie

Leefbare steden en regio's

Bereikbaarheid

- In ontwikkeling: Midden Zeeland Route
  - Als vervolg op agenda toekomstvisie MZR ([digitale bron](#))

Wonen

- Zeeuwse Woondeal 2023 ([digitale bron](#))
- Klimaatadaptatiestrategie Zeeland 2021-2026 ([digitale bron](#))
  - Bij nieuwe vitale en kwetsbare functies krijgt klimaatadaptatie een nadrukkelijke rol in het besluitvormingsproces
  - We brengen de klimaatopgave specifiek in beeld:
  - Uitvoeren stresstest bij bestaande vitale en kwetsbare functies (V&K-functies) met betrokken partners
  - We maken de bestaande situaties bij nutsbedrijven inzichtelijk
  - We koppelen klimaatadaptatie aan de beheer- en onderhoudscycli van bestaande V&K-functies
  - Gezamenlijk stellen we een uitvoeringsprogramma voor V&K-functies op en we werken gezamenlijk aan de uitvoering ervan
  - We zetten de beleidslijn Stedelijke Wateropgave voort binnen de SAZ+ (Samenwerking Afvalwaterketen Zeeland)
  - We zetten een onderzoeksprogramma op om meer inzicht te krijgen in de risico's van hitte en droogte in relatie tot stedelijk groen en zettingen in het stedelijk gebied
  - In regioverband brengen we binnen deze eerste beleidscyclus de klimaatopgave in het stedelijk gebied in beeld
  - We ontwikkelen 'altijd goed'-maatregelen en zetten deze in, wanneer de volledige klimaatopgave in een gebied nog niet in beeld is gebracht
  - We voeren alle ingrepen in het bebouwd gebied klimaatbestendig uit en geven invulling aan de bestaande klimaatopgave
  - We haken bij het oplossen van de klimaatopgave zoveel mogelijk aan bij natuurlijke momenten. Vanuit de eigen bevoegdheden wordt afgewogen waar eerder ingegrepen wordt
- We ontwikkelen samen een Zeeuws 'Afwegingskader Klimaatadaptatie' voor alle nieuwe ontwikkelingen, inclusief herstructurering, groot onderhoud en renovatie
- We doen een klimaatcheck bij kleine onderhoudsmaatregelen
- We gaan bij maatregelen voor klimaatadaptatie altijd na of er meekoppelkansen zijn vanuit andere opgaven
- We gaan door met particulieren bewust te maken en te stimuleren maatregelen op eigen terrein te nemen. Op Zeeuws niveau vindt hierover afstemming plaats
- We gaan in regioverband in gesprek met de woningbouwcorporaties om afspraken te maken over het invullen van de klimaatopgave
- We blijven het vergroenen van schoolpleinen ondersteunen
-

Energie en (circulaire) economie

Energie- en grondstoffentransitie

- In ontwikkeling: Energievisie Zeeland
- In ontwikkeling: Uitvoerings- en investeringsagenda North Sea Port District
- RES Zeeland ([digitale bron](#))
- Cluster Energie Strategie ([digitale bron](#))

Kernenergie

- Provinciale voorwaarden kernenergie ([digitale bron](#))

COLOFON

Provincie Zeeland
Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
Arcadis:
Imme van der Leij
Max Colpa
Gerard van Santen
Loris Haddad
Wouter Veugelers
Bas Dijkhoff

Fotografie

www.beeldbank.zeeland.nl

Kaart en beeldmateriaal

Arcadis

Mei/Juni 2025

Beeld voorpagina: Aerial view of a protective dyke against
high sea levels, the Netherlands -
Bron: Adobe Stock, corlaffra

Ministerie van Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening

Met medewerking van:
 ARCADIS

Ministerie van Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening

